Վրթիար Վրթիարեան

Կարմիր ժամուց

A LIT
RPA
956

Թիւ 24

ԷՏՎԱՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

2074

Zum 65. Geburtstag

Վրթիար Վրթիարեան

Կարմիր ժամուց

ՏՊԱՐԱՆ ԷՏՎԱՆ
ՊԵՑՐՈՒԹ
1956

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ԿԵԱՆՔԸ

Մանկութեան անունով Արփիար Փիլիպոսեան, ծնած է 1852ին Սամսոն նաւահանգիստը, ծնողքին ճամբորդութեան մը ընթացքին։ Իր նախնական կրթութիւնը ստացած է Պոլիս՝ Թարգմանչաց վարժարանը։

1865ին կը մեկնի Վենետիկ, աշակերտելու Մուրատ Ռաֆայէլեան վարժարանը, ուր՝ Ալիշանի չունչին տակ խորապէս կը համտանայ հայագիտական ճիւղերուն, միանգամայն հետեւելով իտալական և ֆրանսական գրականութեան։

Վենետիկի գպրոցը աւարտելէ ետք կը վերադառնայ Պոլիս և կը ստանձնէ Հայոց Պատրիարքարանի քարտուղարութիւնը։ Ժամանակ մը վերջ հայ սեղանաւորի մը մօտ հաշուակալութեամբ կը պարապի։ Այս շրջանին կ'ընտրուի երեսփոխան Ազգ. ժողովի։

Իր գրական գործունէութիւնը կը սկսի Գրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ին մէջ ստորագրած քրոնիկներով, որոնք Հայկակ ծածկանունով ծանօթ են։

1884ին կովկաս կատարած ճամբորդութեան ընթացքին կը ծանօթանայ Րաֆֆիին, Պերճ Պռօշեանին, Ղազարոս Ագայեանին, եւայլն։

1889ին կը մտնէ Հնչակեան կուսակցութեան մէջ, և տարի մը ետք որպէս ցուցարար կը ձերբակալուի ու ազատ կ'արձակուի ժամանակ մը վերջ։

1891ին Յովհ. Շահնազարի հետ կը հիմնէ «Հայրենիք» օրաթերթը, որ իր պարունակութեամբ, գրական հակումներով, ու ընկերային ձգտումներով իրական յեղաշրջում մը կը յառաջացնէ հայ մամուլին մէջ։ «Հայրենիք» իր շուրջ կը համախմբէ ժամանակակից զարգացած մտաւորական երիտասարդութիւնը։

1895ին կոտորածներէ առաջ Արփիարեան կը հեռանայ Պոլսէն ու կը հաստատուի Անգլիա։ Այս շրջանին ան կը հեռանայ Հնչակեան կուսակցութեան շարքերէն ու կը միանայ վերակազմեալներուն, իր վրայ հրաւիրելով առաջիններուն թշնամանքը։ Լոնտոնի մէջ ան կը վարէ իր պատկանած կուսակցութեան վարչական գործերը ինչպէս նաեւ Նոր Կեանք և Մարս թերթերու խմբագրութիւնը։

1902ին Վենետիկի մէջ կը հրատարակէ «Հայ Հանդէսը»։ Հոս իր դէմ կը կազմակերպուի մահափորձ մը, որմէ անվտանգ ազատուելով կ'ապաստանի Եգիպտոս, ուր կը խմբագրէ Շիրակ ամսաթերթը։

1908ին Փետրուար 10ին իր դէմ կը կազմակերպուի երրորդ մահափորձը, որուն զոհ կ'երթայ Արփիարեան, նիւթական թշուառ վիճակի մը մէջ։

ԻՐ ԵՐԿԵՐԸ

Որպէս խմբագիր աշխատակցած է բազմաթիւ թերթերու և հանդէսներու, անոնց տալով ընկերային, գրական-քաղաքական յօդուածներ և քրոնիկներ։ Իր այս բազմաթիւ յօդուածներէն դուրս, ան գրած է վիպակներ, վէպեր։

1885ին հրատարակած է Դատապարտեալը, Երազի մը գինը, Կատակը, Կեանքի Պատկերներ վերնագրով հատորի մը մէջ։

1902ին կը հրատարակէ Կարմիր ժամուցը, իսկ 1906ին Ոսկի Ապրչանը և Հողվրտիքները։

ԻՐ ԱՆՁՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Իր ամբողջ կեանքին մէջ եղած է հայ յեղափոխական և քաղաքական գործիչ մը, միանգամայն խիզախ,

յանդուգն և յառաջդիմական գաղափարներով տոգորուած անձնաւորութիւն մը, պահպանողական մտքերու դէմ չարունակ պայքարող, անկախ մտածելու ու դիտելու իր դիրքաւորումով սատարած է իր շրջանի նոր սերունդին հին բարքերը յեղաշրջելու գործին։ Նոյն գիծով պայքարած է գրաքարի գործածութեան դէմ, և աշխարհաբարի կիրարկման համար իր տարած աշխատանքները գինք դարձուցած են տիրապետող անձնաւորութիւն մը իր շրջանին։

ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Ինքնատիպ ոճի մը պարտաղրանքէն զերծ իր լեզուն եղած է պարզ, չոր, և յաճախ անհաւասարակշիռ; բայց միշտ ալ ճնշելով անկեղծ և ծեքծեքուքներէ խուսափող յատկութեամբ վիճելու, քննադատելու ու չարունակ պայքարելու մարմաջը, իր գրութիւններուն կուտան կորովի ընթացք մը, և դիւրահաղորդ նկարագիր մը։

Իր նկարագրին ու անձնաւորութեան քօղարկուած դառնութիւնը, սուր հնչեղով մը կը յայտնուի իր գրութիւններուն մէջ, և իր վիպականերուն հերոսները միշտ ալ կ'ազդուին իր հոգեկան այս վիճակէն։ Ահա թէ ինչո՛ւ յաճախ իր վէպերուն կառուցուածները, ու հոգեբանական վերլուծումները չեն յաջողիր համոզիչ դառնալ յաճախ։ Արուեստի և գրականութեան սիրոյն գրուած ըլլալ չեն թուիր իր երկերը, այլ ձգտումը ունին ատարելու ընկերային թէզի մը, որուն ամբողջական ըմբռնողութիւնը թէեւ յառաջդիմական, միշտ ալ մշուշոտ և տարտամ ձեւաւորում մը ունի Արփիարեանի մօտ։

Խնամքէ և ուշադիր ինքնավերլուծումի պակասէն տառապող իր գրութիւնները կը յատկանշուին հակասական ոճի մը տիրապետումով, որուն բարացուցականը կը կազմեն խորութիւններ և գագաթներ։

Արուեստագէտը սակայն իր հաղորդականութեամբ, հարազատութեամբ սիրելի կը դառնայ. ու այս՝ իր անկորնչելի արժանիքն է որպէս գրագէտ։

ԻՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Դէպի իրապաշտութիւն մղուած պայքարին մէջ Արփիարեանի դիրքը եզակի է։ Մեծ է իր նպաստը ու ազդեցութիւնը ժամանակակից հասակ առնող արուեստագէտ սերունդին վրայ։ Հայ լեզուի՝ արեւմտահայերէն — ճոխացման եւ մաքրութեան ի խնդիր իր աշխատանքները միշտ ալ երախտագիտութեամբ պիտի յիշատակուին։ Ինքն է կրկին որ հայ լրագրութիւնը արդիականացնելով եւ անոր զանգուած մը խանդավառելու արուեստին մէջ վարպետ մը կը մնայ։ Իր քրոնիկները արուեստի դրոշմ մը ունին, եւ չեն կորսնցներ իրենց այժմէութիւնը նոյնիսկ իրմէ կէս դար ետքն ալ։

Իր անունը անջատելիօրէն կապուած պիտի մնայ հայ լրագրութեան եւ լեզուի զարգացման պատմութեան մէջ։ Թիւով քիչ իր վէպերը, կը փաստեն խոր մտքի մը գոյութիւնը՝ որ նիւթական քարքարուտին եւ տենդոտ կեանքի մը ընդմէջէն հազիւ կրցած է քանի մը հոտաւէտ ծաղիկներ տալ, որոնց դիրքը հայ գրական փունջին մէջ նուազ գրաւիչ չէ։

Պ. Պ.

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ
(1852 — 1908)

Ա.

Թաղին մէջ Բիւրքճեան Հայրապետ Էֆէնտիին վրայ խօսուած առեն, «Էֆէնտիին» յորջորջումը բաւական կը համարուէր։ Ո՛չ անուն, ո՛չ մականուն։ Պարզին վսեմութիւնը։

Էֆէնտին Խասգիղէն Օրթագիղ փոխադրուած էր երեսուն տարի առաջ։ Այդ երկար ժամանակամիջոցին, կիրակի մը ժամէն բացակայած չէր։ Ու ա՛լ հիմակ իր սովորութիւնները բնազդի մը ճնշումովը կը վարէին տէրունական օրերու իր կենցաղը։ Պատարագը չ'սկսած՝ ժամ կերթար, խորհրդարանը քիչ մը կը հանգչէր, և թաղին չարթուան մը գործերուն վրայ ընդհանուր տեղեկութիւններ կը տրուէին։ «Լորհուրդ խորին»ին՝ առաջարը մտնելով չիտակ պահարան կ'անցնէր։ Նորին վսեմութեան հետ թաղին աղնուաշունքներն ալ հոն հիւրընկալուելու առանձնաշնորհը կը վայելէին։ «Կեցոյ»ին՝ դասը կը յառաջանար, «Ող օրհնես»ին՝ առնը, մանրաքայլ մանրաքայլ, գլուխը բաց։ «Ի սկզբանէ»ին աւարտմանը՝ պատարագէրին աւետարանը համբուրելու կ'երթար, ոսկի մը ժամուց նուիրատուութեամբ։ Ալհամբոյրը հինգի կը բարձրանար երբ եպիսկոպոսը կը պատարագէր։ Մենծ-Աղան սր, բարեպաշտական այս պարտականութիւնը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբը սիրտը ղեղուն, կը վերադառնար պահարան, հոնկէ խնդրակատար։ Աստուածամօր պատկերին առջեւ երեսը խաչակնքելէ յետոյ կը սկսէր դուռը երթալ պատէն փոքր ինչ չեղած քայլափոխերով։ Վէղիրի մը սենեակէն մեկնած առնը, Պալա Էֆէնտին կը զգուշանար

քամակը ամբողջակի անոր աչքին պարզելու անբարեկիրթ վարմունքէն. իր քրիստոնէի խղճմտանքը իրեն չէր թոյլատրեր նուազ պատկառոտ երեւիլ Աստուածածինին դիմաց։ Դուրսը՝ մուրացիկները կը սպասին երբեք պատրանք չկրած ակնկալութեամբ։ Թաղին նորափթիթ երիտասարդները կիրակնօրեայ զգեստով սիգապանծ, ձեռքերնին գանձանակ ու պնակ «կուգայ կոր» կը մրմնջէին։ Լֆէնտին ասոնցմէ իւրաքանչիւրին առջեւը կանգ կ'առնէր, ձեւացեալ կծծիութեան զուարճալուն սակարկութեամբ։ Ու լիտրուէն նպաստով հանդերձ, «ապրի'ք զաւակներս», վարձատրութեամբ մըն ալ կը փոխարինէր քնաւոութիւնը այդ երիտասարդներուն, զորս բարեգործական տենչանքը վաղայարոյց ըրած էր։ Խորհրդարանը սուրճէ մը հառքը, տուն կը վերադառնար, հետը տանելով նարտի խաղակիցներ։

Երեսուն տարիներու կիրակնօրեայ այս հանգստաւէտ կենցաղավարութիւնը խանգարուեցաւ 1890 Օգոստոս 19ին։ Այդ օրը ժամուն ոտնախմբութիւնը ըլլալով, չքաղիր հանդիսաւորութեամբ կը պատարագէր Թաղին քարոզիչ եպիսկոպոսը։ Սպասաւորելու պատուին ալ նոր «զարիպը» արժանացած էր, չնորհիւ իր ձայնին։ Արարողութեան պահուն, երբ «Ազատութիւն եղբարց մերոց գերելոց» աղաչանքին երկինք առաքման կարգը եկաւ, Հայաստանցի աերտէրը՝ աչքերը բոցաբորբ՝ բուռվառը ժողովրդին արձակեց երկնաղղուիկ զայրոյթէ մղուած ուժգնութեամբ ու ահեղագոռ «ա՜» մը սլացուց։ Հայ հոգիները մէկէնիմէկ այդ «ա՜»ին վրայ ամբարձիկ, չնչասպառ հոն մնացին քարացած, մեծ պատահարներու սպասող անբարբառ անձկութեան մէջ։ «Զա՜ա»ը պայթեցաւ, նրբահնձիւն մեղեդիի մը պէս թրթռաց «ո՜ւ»ն, երկնասլաց «թի՛ւն»ը ու ամպրոստ «ամէն»ը փոթորկեց տաճարին մէջ։ Երէկ Յուլիս տասնըհինգն էր։

Արքեպիսկոպոս քահանան հիմակ ուժասպառ վար կ'իջնէր իր սաւառնած բարձունքէն։ Ա՛լ սրտմտութեամբ մարմրկող հառաչ մըն էր իր յոխորտ կանչիւնը։ Անձկակարօտ

անուշութեան անլուր փղձկիւնով մըն էր որ հեծեծեց «եղբա՛րց մերո՛ց գերելո՛ց»ը, հազար տարիներու ողորմագերս պաղատանքը առ Աստուածն Հայոց։ Ու Հայոց հազար տարիներու ուսարծարծ «Տէ՛ր ողորմեա՛»ն անգամ մը նորէն փոխանակ գթութեան խնդրարկու այդ հայցուածքին։ Բայց այս անգամ մռնչիւնով։ Երէկ, Պոլսէն Աքեա ճամբու դրուած էր հայ խումբ մը, չլթաներով։ Իսլամին դէմ պարտախաթափ վրէժխնդիրներու ջոկատը։ Առաջինը։

Երբ նոր պանդուխտը «Ազատութիւն եղբարց մերոց»ը նորալուր եղանակով մը գեղգեղեց ու ժողովուրդն ալ անսովոր նորութեամբ սլացուց աղերս մը որ սրտին ալքերէն ժայթքած թնդիւն մըն էր, էֆէնտին այս բոլոր նորութիւններէն յանկարծակիի եկաւ։ Շուարուն մնաց, երազին մէջ ծանր վտանգի ենթարկուողի մը շնչարգելութեամբը։ Մէկէնիմէկ սթափեցաւ սակայն. աթոռը թողուց և դուրս ելաւ։ Խնդրակատարէն հապշտապ անցնելով Աստուածածնին ներկայութիւնն իսկ մոռցած՝ չիտակ խորհրդարան գնաց։

Անդին պահարանը ազնուաշուքները համաշարժ դրդմամբ, իրարու երես նայեցան (դէմքերնուն բոլոր շարժուն մասերը ծամռկելով։) Այդ նշանացի ազդարարութեամբ, ամէնքը միասին դուրս ելան։ Բակը առնող դըրան առջեւ տեսան ժամկոչը, որ՝ վիզը ծուռ՝ տեղը կը մնար, էֆէնտիին հովանոցը դեռ ձեռքը։ Մարդուկին և աղաներուն միջեւ րոպէական մտերմութիւն մը հաստատուեցաւ։

— Ժամկոչ աղբար, էֆէնտին ո՞ւր գնաց, հարցուցին։

— Խորհրդարանը, պատասխանեց ողորմուկ ձայնով մը։

— Բան մը ըսա՞ւ։

— Ոչ, երեսը մեռելի երես էր։

Ծանրաքայլ, ինչպէս յուղարկաւորութենէ մը ննջեցեալին տունը վերադարձողներ, իրենք ալ խորհրդարանը յառաջացան, «աճայիպ» մը մրմռալով քթերնուն տակէն։

Էֆէնտին կանանչ կերպասապատ սեղանին գլուխը նստած, ֆէսը աթոռին վրայ, ուժգին սիկար կը քաշէր։ Եկուորները ոտքի վրայ շարուած մնացին, ամէնուն բերանը գոց։ Ոչ ոք սիրտ կ'ընէր լռութիւնը խզելու։ Հետաքրքիր ժամկոչը եկաւ, դրան առջեւ բարեւ բռնած կայնեցաւ, իբր թէ հրամանի սպասելու համար։ Կացութեան փրկութիւնը հնար կը բերէր։ Իր ներկայութիւնը առիթ հայթայթեց բերաններու կապանքին քակմանը։ Ազնուաշուքներուն մէջ տարիքով ու դիրքովը էն հեղինակաւորը մեղմաձայն հարցուց.

— Էֆէնտի, սուրճ մը կ'ուզէ՞ք։

Հաւանութեան նշան տրուեցաւ «հըմ»ով մը։ Ժամկոչին հրամայեցին էֆէնտիին սուրճ մը բերել։

— Դուք ալ առէք, աւելցուց էֆէնտին։

— Ամէնուս ալ, ժամկո՛չ աղբար, երկրորդեց հեղինակաւոր ազնուաշուքը.

Ու այս առաջին յաջողումէն քաջալերուած, շարունակեց.

— Ի՞նչ աղուոր օր, մայի՛ս։ Էֆէնտի, այսօր վեր պիտի ելլէ՞ք։

— Իրաւ որ չիյանմ, եղաւ կտրուկ պատասխանը։

Պերճաբառբառ արտայայտութիւն մը թէ էֆէնտիին զայրոյթը տակաւին երկունքի մէջ էր։ Անխօսուկ ալ սուրճերնին խմեցին։

Երբ ժամկոչը ֆինճանները ժողուած՝ դուրս ելլելու վրայ էր։

— Ինծի նայէ, ըսաւ էֆէնտին, Սրբազանին ըսէք որ կարճ կապէ ու գայ։

Արարողութեանց հապճեպ վերջացումի այս հրամանը՝ անլուր մինչեւ այդ օրը՝ ազնուաշուքներուն արդէն սարսած իմացականութիւնը ա՛լ բոլորովին հիմնիվեր շրջեց։ Էֆէնտին միշտ խստիւ կշտամբած էր դպիր կամ քահանայ որ ժամասացութիւնը թաչելով, կարճ կապելու սըրբապղծութեան կասկածը տար։

Պատարագն արդէն աւարտած ըլլալով, եպիսկոպոսը ընկերակցութեամբ աւագերէցին ու աթոռակալին, խորհրդարան եկաւ, առանց ժամկոչին հրաւիրմանը։

Երեքն ալ, ի տես այլայլած դէմքերու և բերանեալ չրթունքներու, արտակարգ դէպքի մը պատահումը կռահեցին։ «Ողջոյն»էն ետքը, զոր էֆէնտին ոտքի ելլելով ընդունեց, ու այս առթիւ ֆէսը դրաւ, ամէնքն ալ բազմեցան։ Ժամաւորներուն «աղուոր» բազմութիւնը, օդին մայիսեան զովաշունչ անուշութիւնը խօսակցութեան նախնական նիւթերը հայթայթեցին։ Եպիսկոպոսը փափկանկատութեամբ զգուշացաւ ոեւէ հարցում ընելէ, թէ ի՞նչու էֆէնտին «Օրհնեալք եղերուք»ին ատենը չէր տեսած։ Հետաքրքրութիւնը գուցէ ժամուցին համար ակնարկութիւն համարուէր։ Ժամկոչը երեք սուրճ եւս բերաւ։ Երբ ֆինճանները վերցուց ու գնաց, էֆէնտին որուն լռութիւնը անխռով կը մնար՝ եպիսկոպոսին ծանր ծանր հարցուց, վսեմի մօտեցող լրջութեամբ.

— Սրբազան, աս լերան արջը ե՞րբ եկաւ։

— Լերան արջը ո՞վ է, էֆէնտի, հարցուց քմծիծաղով մը եպիսկոպոսը, որ բան մը չէր հասկցած։

— Ա՛յ, հեռու կարգէն, աս այսօրուան զարիպը։

— Տէր Յուսիկ հա՞յրը կը հարցնէք, էֆէնտի, ընդդիմաբանեց եպիսկոպոսը, շեշտին մէջ արտայայտելով դժգոհութիւնը, զոր կը զգար Աստուծոյ պաշտօնէին նըկատմամբ անհարկի լեզուի մը դէմ։ Ու շարունակեց։

— Երեք օր է։

— Ո՞վ խրկեց։

— Ո՞վ պիտի խրկէ որ, Պատրիարքարանէն յանձնարարագրով եկաւ, միւս պանդուխտը արդէն գացած ըլլալուն։

— Է՛, ալ ասանկ ատեն հօս խրկելիք ուրիշ մարդ չգտա՞ն։

— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ ըրաւ, հարցապնդեց եպիսկոպոսը ակներեւ սրտնեղութեամբ։

— Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ եղաւ մի, ի՞նչ ըրաւ մի։ Ինձի՞ կը հարցնէք, Սրբազան։ «Ականջս ունին և ոչ լսեն, աչս ունին և ոչ տեսանե՛ն»։

— Ինչ որ կայ, կ'աղաչեմ պարզօրէն ըսէիք, էֆէնտի, խնդրեց եպիսկոպոսը։ Այս քահանային նկատմամբ և՛թէ առաջուց բան մը գիտէք այդ, ուրիշ խնդիր է։

Պզտիկ ապնուաչուք մը, որուն աչքը պատռհաննէր, այդ րոպէին նշմարելով պանդուխտը որ խնդրակատարէն կ'եկլէր, էֆէնտիին իմացուց։

— Ներս կանչեցէ՛ք, հրամայեց էֆէնտին։

Հայասատանցի տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւը խոնարհութիւն ըրաւ, ու ներկանները համահաւասար «ողջոյն»ով մը բարեւելէ յետոյ, ոտքի վրայ մնաց։ Էֆէնտին նստիլ հրամայեց։ Տէրտէրը չլսելու զարկաւ։ Ոտքի վրայ կեցած էր ի յարգանս եպիսկոպոսին և ոչ թէ աչխարհականի մը։ Դիրքի փոփոխութիւնն հրամանը նուիրապետական բարձունքէն կը սպասէր։ Պարտաճանաչ մխծարանքի այս համարձակ արտայայտութիւնը զարիպին վրայ հրաւիրեց եպիսկոպոսին բարեացակամ ուշադրութիւնը։

— Նստէ՛, տէր հայր, հրամայեց դարձեալ ձայնով։

Տէրտէրը Սրբազանին առջեւ խոնարհելով նստաւ։ Քանի մը վայրկեանի լռութենէ յետոյ, էֆէնտին.

— Հրամանքդ ո՞ր տեղէն ես, տէրտէր, հարցուց, հատիկ հատիկ արտասանելով իւրաքանչիւր վանկ։

— Տոմուզ գեղէն, պատասխանեց տէր Յուսիկ, առանց «ծառայ եմ, էֆէնտի» նախադասին՝ որ պանդուխտներուն բնորոշ պարտաւորիչ էր։

— Տոմուզ գեղէ՞ն, հըմ, մրթմրթաց էֆէնտին քթին տակէն։

Ու բարձրաձայն.

— Է. հոս ալ գիտե՞ս ո՛ւր է։

— Սթանպօլ չէ՞։

— Հա՛, ատ ալ գիտես եղեր։ Աղէ՛կ, աղէկ։ Է՛, հասան փուշան ալ գիտե՞ս ո՛վ է։

Ուսերը վեր թօթուելով, երեսը պատին դարձուցած, պանդուխտը արհամարհանքով մը մրմրաց.

— Է, ես ի՞նչ գիտնամ, ո՞վ է։ Ո՞վ կ՚ուզէ՝ թող ըլլայ։ Աշխարհիս երեսը շունէն շատ Հասան փաշա կայ։

Եկեղեցականները սկսան մօրուքնին շոյել։ Էֆէնտին պարտաւորուեցաւ լայնկեկ թաշկինակի մը օժանդակութեանը դիմել, արքայապիղծ յանդգնաբանութիւնը չլսած ըլլալու համար։ Ազնուաշուքները քթերնուն տակէն ամմա ճկօտիկ ա փսփսացին իրարու։ Էֆէնտին իր թաշկինակը ծալլելով շարունակեց ծանրութեամբ.

— Աս Հասան փաշան քու գիտցածներէդ չէ՛, տէրտէր։ Պէշի՛կթաշի Հասան փաշան է։

Սպառնացայտ շեշտը զոր էֆէնտին «Պէշի՛կթաշ»ին զարկաւ, թէեւ ժողովականներուն երեսները մթագնեց, բայց բնաւ ներգործել չը թուեցաւ Հայաստանցի տէրտէրոջ վրայ, որ ա՛լ աս անգամ պոռթկաց։

— Է՛, ես ի՞նչ ընեմ, ո՛ր տեղին կ՚ուզէ թո՛ղ ըլլայ։ Հասան փաշա մըն ալ մեր խասապն կայ։ Ամիրա, ես քեզի բան մը ըսեմ, ասանկ սուրբ օրով մեծ մեղք է, պատարագէն յետոյ անհաւատ շուներուն անունները բերաննիս առնելով ծամերնիս աւրելը։

Ու հաւատացեալ քրիստոնէի խղճմտանքի խայթէն տանջուած ոտքի ելաւ և եպիսկոպոսէն մեկնելու հրաման խնդրեց։ Սրբազանը խորհրդաւոր հարցումներուն շարժառիթն իմանալու ինքն ալ հետաքրքիր, խնդրուած թոյլտուութիւնը զլացաւ։

Էֆէնտին հարցումներն ու վճիռները անայլայլակ շարունակեց. առանց շուտափոյթ գոհացում շնորհելու իր շուրջը գտնուող հետաքրքիրներուն անհամբերութեանը։

— Աս Հասան փաշան ան քու մեյլեճեքիդ Հասան փաշաներէն չէ, պոռաց գրեթէ։ Ու ձայնը ցածցնելով ցածցնելով։

— Աս Հասան փաշան Նորին Վեհափառութեան աչքըն ու ականջն է. սովրէ՛։

— Է՛, ինձի՞ ինչ, ամիրա, ի՛նչ կ՚ուզէ Թող ըլլայ, դիմադարձեց տէր Յուսիկ, իր անհոգ արհամարհանքի չեչոտով։ կ՚ուզէ աչքն ըլլայ, կ՚ուզէ ականջը, ո՛ր ծակը կ՚ուզէ Թող ըլլայ։

Եպիսկոպոսը այս մինամարտական պատասխաններուն ա՛լ վերջ մը դնելու ժամանակը հասած համարելով, էֆէնտիէն խնդրեց տէր Յուսիկ հօր պարզօրէն յայտնել ինչ որ իմացնել կ՚ուզէր։

Էֆէնտին անդրադարձաւ որ եպիսկոպոսը այս անգամ կը զգուշանար «Ձեր վահմութիան հրամաններդը հաղորդել» նուիրագործեալ բանաձեւին կիրարկումէն։ «Խըմպըլ» տէրտէրի մը կոպտութիւնը նոյն իսկ քարոզչին վրայ կ՚ազդէր։ Մտքին մէջ իր հեղինակութեան ըմբռնացման կասկածը ծնաւ։ Բայց կը զգար թէ կացութեան տէրը ինքն էր։ Նախ՝ ձեռքին հինգ մատերը չրմռունքէն օդը, օդէն չրմռունքը տարուբերելով, գոչեց.

— Ժողովուրդը գոգոող այն ի՛նչ եղանակներ էին։ Լուրը հիմակ գնա՛ց Հասան փաչային։ Ձուռնայ եղա՛նք, ճուռնա՛յ։

Ու հազիւ լսելի մրմունջով մը.

— Ան ի՛նչ «ազատութիւն» էր որ պռատցիր, տէրտէր։

Եպիսկոպոսը, աւագերէցը, աթոռակալը, յօնքերնին պռատեցին։ Տէր Յուսիկ առանց վարանումի պատասխանեց.

— Մեր հազարաւոր տարիներու աղօթքներն են, մեր սուրբ հայրապետներուն դրած ծէսերն են։ Ի՛նչ, ատ ժամը հայ քրիստոնէի ժամ չէ՞։

Ու Հայաստանցին աչքերը խոլոր մոլոր ժուռ ածեց եպիսկոպոսին երեսը, քահանաներուն երեսը։ Րոպէ մը ամէնքն ալ հիացարհուր ցնցուեցան։ Այդ հրուտ նայուածքին մէջ Հայաստանի սպառնական ցասումը կը ցոլար։ Քաւմնեցաւ էֆէնտին ինքն ալ։ Միղմաձայն հագագով մըն էր որ պատասխանեց.

— Ան երանելիները ուրի՛շ տեսն կ՚ապրին։ Հիմակ դարը ուրիշ դար է։ Սուրբ հայրապետները, մեռնինք նէ,

անդին հոգիներնուս փրկութեանը կ'օգնեն, ամա աստղ մեզի չեն ազատեր։

Ու ինքզինքը գտնելով՝ հարցուց.

— Դուն հոս մնալո՞ւ եկար։

— Այնպէս է, ատեն մը մնալու եկեր եմ։

— Է, մնալու եկեր ես նէ, ան քու Տոմուզ գեղդ մոռցիր ես, խուզիգեղցի եղիր։ Աստուծով նորէն գեղդ երթաս նէ, հոն ի՛նչ կ'ուզես նէ ան եղիր։ Հոս հէ՛մ քեզի կ'ընես, հէ՛մ մեզի։ Հոս քաղաքագէտ ըլլալու է։ Ականջիդ օղ ըրէ աս պատուիրանքը — Օրթագեղ՝ սկիզբն իմաստութեան, երկիւղ Հասան փաչայի։

— Անանկ է էֆէնտի, անանկ է. չա՜տ պատուական խրատներ, աղաղակեց ազնուաչուքներու խմբերգը միանուագ։

Եպիսկոպոսը միջամտութեան հարկ զգաց։

— Բայց էֆէնտի, ի՞նչ ընելու է հարցուց, դէմքը խաժոռած։ Ա՛ս Հասան փաչա է, աս Հիւսէյին փաչա է ընդելով մեր եկեղեցական արարողութիւնները փոխելո՞ւ ենք, ջնջելո՞ւ ենք։ Եթէ հինգ հարիւր տարիէ ի վեր ատ քաղաքագէտ իմաստութեան դպրոցին աշակերտած ըլլայինք՝ այսօրուան օրս Հայաստանեայց Եկեղեցի մնացած չէր ըլլար։ Գացող պանդուխտն ալ «ազատութիւն կ'ըսէր, հկողն ալ կ'ըսէ, ես ալ եթէ ապաստաւորիմ, պիտի ըսեմ։

— Սրբազա՜ն, սրբազա՜ն, խելքդ կանչէ որ տուն գայ, աղաղակեց էֆէնտին. ըսել ալ կա՛յ, ըսել ալ կա՛յ։ Երեսուն տարի է որ աս ժամն եմ. օր մը օրանց մէկերնիդ լսեցի՞ք որ ազատութենէն հաքը ժողովուրդը «ամէն» պոռայ, «Տէր Ողորմեա» գոչէ։ Հէ՞։

Այս ուշագրաւ դիտողութեան վրայ մտածելու համար քանի մը րոպէ չնորհելէ յետոյ, տրամաձայն մրմնջեց.

— Ա՛ս մէկ ամիսէ ի՛նչ կը գտնայ, չիյտէ՞ք։

Յուլիս տասնըհինգի ակնարկութիւնը յուշարար ազդարարութիւն մըն էր. ազգին համար նոր ստեղծուած կացութեան ծանրութիւնը չմոռնալու զգուշացում մը։ Լըրջացան երեսները, կարկեցան բերանները։

Էֆէնտին շուրջը աչք մը նետեց. դէմքերը այլափոխեալ տեսաւ։ Հոգ չէ, թո՛ղ իրենք ալ քաշէին։ Կէս ժամէ ի վեր ինքն ալ կը տառապէր իր իշխանութեան դէմ ընդվզումի նշաններէն։ Կը զգար թէ իր ազդեցութեան տկարացումը Օրթագեղին աղէտաբեր պիտի ըլլայ։ Անգլուխ մնալով իր թաղն ալ անխոհեմութեան պիտի մղուէր։ Ինքն էր մէջը փրկչի կոչուած զգացողի գիտակցութեամբն էր որ ուզած էր Օրթագեղը փորձանքի դէմ ապահովել։ Հիմակ որ ա՛լ նպատակին հասած ըլլալ կը կարծէր, հարկ տեսաւ մեղմանալ։ Կապը կտրելու չէր։ ուստի խօսքն անուշութեամբ պանդուխտին ուղղեց.

— Հիմա, տէր հայր, ինծի մտիկ ըրէ որ ըսեմ, յայտարարեց։ Ես ամենէն նախանձախնդիրն եմ եկեղեցական արարողութիւններու, բայց «հարկը օրէնքը կը լուծէ», ըսեր են։

Ու դառնալով միւս եկեղեցականներուն, աւելցուց.

— Ես քիչը կ'ըսեմ, դուք շատը հասկցէք։

— Բայց ինչպէս ընելու է, էֆէնտի, հարցուց աւագերէցն անուշութեամբ։

Ի՞նչպէս ընելու է, հիմակ ըսեմ, պատասխանեց Էֆէնտին, ու տէր Յուսիկին դառնալով, իր հրահանգները տուաւ.

— Սա «տ»ն բերնէդ կամացուկ մը կը հանես, հազալով մը։ Մարդ ենք, հազալնիս կը բռնէ, ան ալ մեղք չէ՛ եա։ «Ջատ»ը կ'ուտես։ Կ'ուտե՛ս, տէրտէր, կ'ուտե՛ս, չէ նէ ա՛ն մեզի կ'ուտէ։ «Եղբարց միրոց»ին հազդ քիչ մը կ'անցնի։ «Գերելոց»ին վրայէն, լփռտելով։ Էֆէնտիմ, գերելոց ըլլալ չեն ուզեր նէ, թո՛ղ խելքերնին գլուխնին կենան։ Փառք Աստուծոյ, մենք ալ հայ քրիստոնեայ ենք, մեզի ինչո՞ւ գերելոց չեն ըներ։ Էֆէ՞մ։

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, ձայնեցին նորէն աշխարհականներու խմբերգը միանուագ ու բարեխրատ ալ շարունակեց։

— «Եւ շնորհ յառաջիկայ»ին եկար մի, քեզի խուլա՞ն խուլա՞ն իզին, պռռա՛ ու պռռա, կ'ուզես նէ թող ձանդ

մինչեւ Շնորհք էֆէնտիին տունը հասնի։

Ընդհանուր քրքիջ մը պատասխանեց այս կատակաբանութեան, որ էֆէնտիին հանդարտացման բարեգուշակ նշանն էր։

— Հիմակ «Բնտոր ընելու է»ն սորվեցա՞ր եա, տէր հայր, ա՛լ երթաս բարով։ Տէր ընդ քեզ ըսելով հրահանգիչ էֆէնտին պանդուխտ քահանան արձակեց։

— Էֆէնտի՛, յայտարարեց տէրտէրը ոտքի ելլելով, տառանկ խօսքերէն ես բան չեմ հասկնար։ Սրբազանը եթէ կը հաճի, թող հրաման տայ, ու ա՛լ կիրակի օրերը ես սպասաւորութիւն չընեմ։

— Է, էն աղէկն ալ ատ կ'ըլլայ, քրթմնջեց էֆէնտին սրտնեղութեամբ։

Պանդուխտը եպիսկոպոսին առջեւը խոնարհութիւն ըրաւ, երկու քահանաները առանձին ողջունեց, և աշխարհականներուն ալ ընդհանուր բարեւ մը տալով դուրս ելաւ։

— Ձայն բարբառոյ յանապատի, անոր համար կը քաշեն եա, ըսաւ հեղինակաւոր ազնուաշուքը իր քովիններուն։

Էֆէնտին ա՛լ խոնջ ու վաստակաբեկ, ժամացոյցը հանեց, նայեցաւ և «օ՜»մը թռցուց, իբր զարմացքին արտայայտութիւնը ժամանակին յառաջացման համար։ Անմիջապէս ոտքի ելլելով, «հրամեցէ՛ք, սրբազան հայր» հրաւէր կարդաց եպիսկոպոսին։ Քանի մը «հրամեցէք» ալ բոլոր ներկայ գտնուողներուն ուղղեց։

Ի վաղուց անտի, Հայրապետ էֆէնտին ժամուն տօնախմբութեան օրը իր բնակարանը կոչունքի մեծահաց սեղանի շուրջը կը համախմբէր պատարագաւոր սրբազանը, քահանայից դասը, խորհուրդը ու երեւելիները։

Օրուան միջադէպն այս հնաւանդ սովորութիւն չխանգարեց։ Էֆէնտին իր առաջին ցնցումէն ուշաբերելէ յետոյ, ինքն իր վրայ ջանք ըրած էր, ծանր խնդիրը անուշ տեղ կապելու գոնէ առժամաբար, որպէսզի հանդիսաւոր ուրախութիւնը չի հարամնայ։

Ամէնքը դուրս ելան խմբովին։ Բակը դեռ երիտա-

սարդները կը սպասէին, գանձանակը ձեռքերնին։ Լֆէնտին գոհացուց անոնք, բայց մուննջ բերան։ կը սպասէին և մուրացիկներն ալ. անոնք ալ ուրախացուց։

Թաղին միւս երկու քահանաներն ալ հոս եկան միացան խումբին, որուն կցուեցան՝ քանի մը քայլ անջրպետով՝ լուսարարը, դպրապետը, դպիրները, ժամկոչ մը։ Խորհրդարանէն քիչ մը առաջ բացակայ գտնուող քահանաներէն մին՝ բոլորովքը դիմաց և տէր Յուսիկը իրենց մէջը չառնելուն, միւս քահանային ըսաւ.

— Նոր պանդուխտ չիյտէ, իմաց տանք։

— Ձգէ՛, ձգէ, յարից ապնուաշուք մը, ամէն մարդ իր երածը կը քաշէ։

Բ.

— Ատ անուն ալ ո՛ւրկէ միտքն է ընկեր, հարցուց Եպիսկոպոսը ժպտելով, երբ միրացու Գաբրիէլը քահանայ ձեռնադրուած օրը փափաք յայտնեց Յուսիկ անունով վերածնիլ։ Գեղացի միրացուն, ապգային բոլոր սուրբերուն մէջէն Յուսիկ հայրապետին համար մասնաւոր հակում մը ունէր բնազդումով։ Ձեռնադրուելէն քանի մը տարի առքը երբ օր մը Պոլսոյ Թերթերէն տեղեկացաւ թէ Սուլթանը իր բուրան Պատրիարքարան դրկած էր ու Պատրիարքն ալ զայն խունկով ու մոմով ընդունած էր, սրբութեան պատկերի մը պէս, «Ա՛խ Յուսի՛կ մը, Յուսի՛կ մը, Պոլիս Յուսիկ մը «չկար» աղաղակեց։ Լուսաւորիչին Թոռը Դիոկղետիանոս կայսեր պատկերը ոտքի տակ առնելով չարդ ու փշուր երած էր։ Տէր Յուսիկին ալ սրտէն ձայն մը կ'ըսէր որ՝ բուրան Պատրիարքարան հասած օրը եթէ ինք Պոլիս գտնուած ըլլար, անգամ մը հոս պիտի հաստատուէր «անունին տէրն է հլեր» ժողովրդական առածին ճշմարտութիւնը։

Երբ տէր Թադէոս վախճանեցաւ, փոսան միրացու Գաբրիէլը անոր յաջորդեց։ Այդ թուականէն տասն տարի հոգը, մեծ-կտորածին դուրսէն խուժանը Տոմուզ գիղին

վրայ յարձակելու վորձ մը ըրաւ։ Տէրտէրը հոն չէր. տարագրուելը Պոլիս կը դանուէր. բայց գեղին երիտասարդները հոն էին։ Այցելուներուն ընդ յառաջ գացին, օդին մէջ «ապաչխարութեան ազօթքներ» հնչեցնելով։ Ի լուր այդ ձայներուն, անկոչ հիւրերը լռզապատառ փախան, Ու անկէ ետքը կիները «ապաչխարութեան դանձանակին» առջեւ երեսին կը խաչակնքէին, և «զօրութեանդ մեռնիմ» ըսելով պայն ջերմեռանդաբար կը համբուրէին։

Ապաչխարութեան դանձանակին, ապաչխարութեան ազօթքներու մասին, ահա ինչ որ պատմած են Տոմուզգեղցի երիտասարդները։

Տէր Յուսիկ նորընծայ քահանան «մեղաց քաւութեան» սահմանուած ապաչխարանքները բաւական չհամարելով անոնց վրայ հատ մըն ալ ինք աւելցուց։ Ժամուն դուռը ապաչխարհանքի գանձանակ մը դրաւ։ Խոստովանանքի եկող ծերերը, կիները, աղջիկները կը դատապարտուէին մէջը հինգէն մինչեւ քսան փարա ձգելու, «ըստ չափու և մեծութեան մեղաց»։ Տարի մը ետքը՝ կիրակի առաւօտ մը տէրտէրը գեղին երիտասարդութիւնը հաւաքեց ու գանձանակը ի ներկայութեան ամէնուն բացաւ։ Երիտասարդներէն երկուքը հետ առնելով քաղաք գնաց։ Քանի մը օրէն վերադարձան։ Յաջորդ կիրակին Յուսիկ հետեւեալ ծանուցումը ըրաւ.

«Ապաչխարանքի գանձանակի արդիւնքով սուրբ եկեղեցւոյս նուէր մը պիտի ընեմք. ոսկի և արծաթ ոչ ունիմք, ըստ Առաքելոյն, բայց զոր ինչ ունիմք, ի սըրտէ տամք. Աստուած ընդունելի արասցէ»։

Ժողովուրդը «ամէն» գոչեց։ Երիտասարդները խորանին առջեւ բերին հրացան մը դրին։ Տէրտէրը պայն օրհնեց և պատէն կախեց. փայտէ խաչ մըն ալ՝ քովիկը։ Գանձանակն ալ նորէն տեղը դրուեցաւ։

Տէր Յուսիկ հրացանը օրհնելէն յետոյ, նոր ապաչխարանք մըն ալ երիտասարդներուն սահմանեց։ Խոստովանող այր մարդիկը կը պարտաւորէր «օրհնեալ հրացանով» թռչուն զարնել ու մատաղ ընել. «Աբելի պատարագն

Աստուծոյ» կ'ըսէր։ Ինքն իր ձեռքովը հրացանը պատէն վար առաւ, վրան խաչակնքեց ու աչքին առջեւ մեղաւորները պատժին գործադրութեանը հրահանգեց։

Երբ երկրորդ տարին ալ բոլորեցաւ, ապաչխարանքի գանձանակը նորէն բացին. այս անգամ արդիւնքը երկու հրացանի կը բաւէր. ապաչխարագիրը կռահեց որ երբեմն երբեմն հրետասարդներն ալ ինքնաբերաբար գանձանակին բարեխօսութեանը դիմած էին։

Տէրտէրը գեղի աղոց կարդալ կը սորվեցնէր։ Ձեռքերնին Ռոպէնսօն Քրիւզօէ տուած էր, որպէսզի ինքնօգնութեան գաղափարը անոնց մտքին մէջ մխէ։ «Տեսէ՛ք կ'ըսէր, Ռոպինսօն իր կղզիին մէջ քսան փարանոց երկաթի մը կտորը ոսկիի մեծ կտորէ աւելի օգտակար կը սեպէր։ Մենք ալ Ռոպէնսօնին պէս մեր գեղը կղզիացած ենք։ Ձորս կոզմերնիս անհաւատներու ծովն է։ Մեր ժամին ալ ոսկին ի՞նչ ընէ. երկաթի կտոր մը մեր գործը աւելի լաւ կը տեսնէ։»

Գեղացիները երկաթսիրութեան մէջ օրէ օր կը յառաջդիմէին։ Իրենցմէ Պոլիս գացողները հոն իրենց երկրացիներուն պանծացուցին նորահաստատ ապաչխարանքը, երկաթսիրական գաղափարներն ալ տարածելով։ Օր մըն ալ Տոմուզ գեղի Պոլսոյ պանդուխտները ընկերութիւն մը կազմեցին, ապաչխարանքի գանձանակը չէն ու պայծառ մնալու նպատակաւ։ Երկիր վերադարձողներն ալ հետերնին չրջահար մը ժամուն նուէր կը բերէին։

Տիրացու Գաբրիէլը քահանայ ձեռնադրուելէն ասա տարի ետքը, գեղին ժամը քսան հրացան և երեսունի չափ չրջահար ունէր «ի քաւութիւն և ի թողութիւն մեղաց» ու քաջավարժ նշանառու հրետասարդութիւն մը։ Գնդակի տուլումը «ապաչխարութեան աղօթք» կը կոչուէր ժողովուրդին մէջ։ Այդ աղօթքը իր զօրութիւնը կտորած օրը ցոյց տուաւ։

Ապաչխարանքի գանձանակին հաստատութիւնը դիպուածական գաղափարի մը ծնունդ չէր. ծրագրի մասն էր։ Տէր Յուսիկ իր գեղը բարեկարգելու խորհուրդը շատոնց յղացած էր. տակաւին տիրացու եղած ատենը։ «Թո՛ղ

տէրութիւնները 61—ՐԴ յօդուածը գործադրել տալու ետեւէ ըլլան, կը խորհէր ինքն իրենը։ Այդ օրուան սպասելով հանդերձ, եթէ առ այժմ քիչ մը մենք մեզի բարեկարգելու ըլլանք, գէշ պիտի չըլլայ։ Աւելի բարին աչք չի հաներ»։ Ու կ'ուզէր որ իր գիւղը օրին մէկը ամբողջ Հայաստանին կենդանի օրինակ մը հանդիսանայ, և գործնականապէս ցոյց տայ ինքնապահպանութեան է՛ն, կըտրուկ միջոցը, որ ինքնօգնութեան մէջ կը կայանայ։

Տեղ մը կարդացած էր թէ անգլիացիները իրենց տըղոցը լողալ սորվեցնելու համար, զանոնք կը բռնեն ջուրը կը նետեն առանց օգնութեան։ Կը թողուն որ տապըլտըկուելով, տապլտկելով. տակ երթալով վեր ելլելով ինքզինքնին ազատեն ու իրենք իրենց ընտելանան ջուրին մէջ ապրիլ կարենալու դիւրութեանց։ «Մենք ալ, կ'ըսէր, ուզենք չուզենք ատ տղոցը կը նմանինք։ Ծովն ենք ընկեր, մեր գլխուն ճարը մենք պէտք է տեսնենք։ Եթէ սպասենք որ մեր ձայնը Պատրիարքարան լսուի ու մեզ ազատելու գան — եթէ երբեք գալու ալ ըլլան — կը խեղդուինք կը լմննանք»։

Նորընծան շուտով գործի ձեռք զարկաւ բարեկարգման յաջողութիւնը նախ և առաջ կրօնքէն ակնկալելով։ Գիտէր որ քահանան կրնայ ժողովուրդը իր ուզած ճամբէն քալեցնել շնորհիւ այն ազդեցութեան զոր խղճմըտանքներուն վրայ ունի։ Այս մտածութեամբն էր որ ապաշխարանքի գանձանակն ու ազօթքը հաստատեց։

Զէնքով ինքնապաշտպանութիւնը իր «ներքին քաղաքականութեանը» հիմն էր. իսկ «արտաքին քաղաքականութեան», այսինքն՝ թիւրք իշխանութեան հետ յարաբերութեանց մէջ «պատահականութեան», որ է վեր վար յարմարելու վարդապետութեանը կը հետեւէր։ Որոնց գանգատի համար առաջնորդարան չդիմել։

«Տէրտէրը առաջնորդին կ'աղերսէ, կ'ըսէր. առաջնորդը՝ Պատրիարքին, Պատրիարքը՝ սատրազամին։ Մի՛ մեռնիր իշուկս. գարուն պիտի գայ՝ առուոյտ պիտի ուտես»։ Ու Հայոց պաշտպանութեանը համար սատրազամին

դիմումը կը նամանցնէր «տանձին պահպանութիւնը արջէն խնդրելու» միամտութեան։ Կը չանար ամէն գործ կարճ երկայն իր ձեռքովը կարել լմնցնել։ Մերթ կծու լեզու, երբեմն՝ աղաչանք, այս օր սպառնալիք, վաղը քանի մը դահեկան. ու ծանր պարագաներու մէջ քանի մը մէճիտ մեծապէս նպաստեցին գեղին կրած տառապանքներուն թեթեւցմանը։

Կ'անդրադառնար, թէ տգիտութիւնը աղտոտութիւնը, ուսեստի անհոգութիւնը ժողովուրդին չատ աւելի աղետաբեր են քան թէ կառավարական հարստահարութիւնները։ Հայ գեղացին այդ չարիքներուն դէմ մինչեւ աստիճան մը ապահովելու համար ո՛չ Պերլինի դաշնագրին ո՛չ Պատրիարքարանին, ո՛չ Դրան միջամտութիւնը ակնկէտ սպասելու պէտք կար։ Ինքը Պոլսէն մէկ քանի թերթ կը բառնար, ու գրքեր ալ կ'ընդունէր։ Մասնաւորապէս առողջաբանական հրատարակութիւններն էին իր հետաքրքրութիւնը գրաւողները։ Կը ցաւէր սակայն որ Պոլսոյ մամուլին մէջ քաղաքական անպէտ տեղեկութեանց եւ խորհրդածութեանց չատ լայնկեկ բաժին մը յատկացնելով, անդին կը մոռցուին այն նիւթերը որոնց ընթերցումէն ժողովուրդը՝ մանաւանդ երկրին ժողովուրդը, կրնար քանչելապէս օգտուիլ իր բարոյական ու նիւթական բարւոքմանը համար։ Կարդացածներէն սորուածները կը չանար հնարաւոր եղածին չափ գործադրել տալ։ Օրինակի համար, գեղը առատ ջուր ունէր, ու ափրէրը ծայրայեղ խստութեամբ հսկեց ժողովուրդին մաքրութեանը։ Աղբկ չը լուացուողներուն հաղորդութիւն չէր տար. «Աստուած ո՛չ միայն մաքուր հոգւով, այլ և մաքուր մարմնով ալ պէտք է ընդունիլ» կը խրատէր։ Պոլիս գացող իր աշակերտներուն յանձնարարեց կարգ մը ընթացիկ դեղեր ղըրկել, ի միջի այլոց՝ քինին։ Հիւանդները կը դարմանէր առողջաբանական և բժշկական հրատարակութեանց օգնութեամբ։

Լրագիրներուն մէջ խոպին օգտակարութեան վրայ տեղեկութիւններ կարդալով, որոշեց մահմեդականներուն

սահլի կենդանիներէն գեղը քանի մը հատը մոցնել։ Ըրաւ չըրաւ, մինչեւ երզրուէն խոզ ճարեց ու գեղը բերել տուաւ և արտերը սայպեց։ Բազմածինը կ'աճէր ու կը չատնար, առանց ժողովրդեան բեռ մը ըլլալու, վեց ամիսը անգամ մը տասնըհինգ քսան ձագ ցընկնելով։ Տարին հազիւ մէկ երկու անգամ միսի երես տեսնող գիւղացին հիմակ յաճախակի խորոված համ կ'առնէր։

Այս խոզարածութիւնը գեղի ապագային վրայ օգտակարապէս ազդելու առիթ մը եղաւ։ Օրին մէկը, Թուրք պինուորները այդ գեղը իջան, ուր չատնց այցելած չէին։ Ուզեցին, ըստ սովորութեան, կերակրուիլ, բայց խողէն զատ ուրիշ անասուն չտեսան։ Հարիւրապետը առատիկ բարկանալով ձէսը ծեծեց։ Տէրտէրը վրայ հասաւ, ղբաց խաչնամահին ըրած կոտորածներուն վրայ, ըսաւ թէ իրենք ալ աղքատութենէն սոխակալ՝ այդ ազատ կենդանին կը պահէին։ Գանգատեցաւ երաչտութեան մասին, ու խօսելով խօսելով, հարիւրապետը մինչեւ իր անակը տարաւ։ Հոն քանի մը հաւկիթ ճաշեց, ճուտ մը մորթեց և մարդուն հրամցուց։ Հասկցուց թէ «ուտեցածնին չուտեցածնին ան էր»։ Եաքէն ալ Թուրքին ափը ատամնավարձ մը գրաւ։ Զինուորականը կշտացած՝ զօրքերը վերցուց, «տոմուզներուն գեղը ուտելիք չկայ» ըսելով։ Անցան գացին մէկ երկու ժամ անդին գտնուող Քիւրտ մեծ գեղ մը։ Հանտեղի Քիւրտերը գիտէին թէ իրենց դըրացի Հայոց գեղը խոզ կար։ Արդէն տոմուզլարըն քէօյի — խոզերուն գեղը — կ'անուանէին զայն. զօրքերն ալ գործը մեծցուցին. ամբողջ գեղը իրենց աչքին խոզով ծածկուած երեւցեր էր։ Այդ այցէն յետոյ «տոմուզլարըն քէօյի»ն ժողովուրդին բերանը «Տոմուզլարըն քէօյի» փոխուեցաւ ու մինչեւ իսկ կէս պաշտօնական յորջորջման պէս բան մը եղաւ։ Շնորհիւ խոզերու համբաւին, ա՛լ, այդ կողմէն անցնող դարձող անօթի զօրքերը գեղը կանգ չէին առներ։

Հարկահաւաքներն ալ, նախապէս կշտանալէ յետոյ, հոն գալու խոհեմութիւնը կ'ունենային։ Այս ամէն առա-

եկեղեցւոյ վրայ կը բարդուէր տուրքէ ազատագրումը։ Ծովը անտէր կենդանի մը կը սեպուէր, արտերը ինկած, ինչպէս թռչունը օդին մէջ։ Ոչ ոք անոր համար տուրք վճարելու պարտական էր։ Ու կառավարական պաշտօնեաներն ալ մոքերնէն բնաւ չէին անցներ խոզին ձեռք դպցնել։ Զզուանքն ալ սրբութեան պէս սարսափազդեցիկ է։

— Ա՛խ, կ'ըսէր տէր Յուսիկ, եթէ Հայաստանի ամէն գեղերն ու քաղաքները խոզով լեցուին, հարստահարութեանց խնդիրները արդէն մասամբ լուծուած կ'ըլլայ։

* * *

Գարօն դեռ պզտիկ տղայ եղած ատեն «անհաւատութեան» դէմ ատելութեամբը արդէն ապագայ մը կը խոստանար։ Ամէն անգամ որ մօտակայ գիւղ մը երթար, եա չէր դառնար, առանց ճամբան Թիւրքի ու Քիւրտի լակոտներուն հետ կռուի բռնուած ըլլալու։ Նախայարձակը միշտ ինքը։

— Քեզի ի՞նչ ըրին որ անոնց զարկիր կը հարցնէին։

— Բան մը չըրին։

— Է, ինչո՞ւ զարկիր։

— Անհաւատ են։

Գեղին աէրտէրը մօրուքին տակէն խնդալով կը մրթմրթար։

— Սրիկ փչիկ պզտիկուց յայտնի է։

Հայրը, գեղին հարուստը, հետեւաբար և խոհեմութեան մարմնացումը, քանի մը ապտակով կը վարձատրէր տղուն կրօնամոլութիւնը։

«Ատանկ մեծնայ նէ, օր մը ամբողջ գեղին գլխուն փորձանք պիտի բերէ», կ'ըսէր։ Ու տէրտիրոջը վրայ վազելով կը պահանջէր զաւկին խիստ ապաշխարանք դնել։ Տէր Թադէոս սակայն Գաբօին կը խնայէր. միտքը զայն իրեն փեսայացնել ըլլալու էր։ Տղուն հայրը հարուստ էր այսինքն՝ գեղին երկու մեծագոյն արտերուն տէրը, ու

զաւակն ալ մէկ հատիկը։ Քահանան ալ աղջիկ մը ունէր միայն։ Օրին մէկն ալ երկու կողմէն հաւանեցան խնամիանալու։

Գաբրիէլը ապագային իր աներոջը պիտի յաջորդէր։ Տէրտէրը սկսաւ իր փեսացուին կարդալ գրել սորվեցնել։ Աշակերտը քիչ ատենէն վարժապետին բոլոր գիտցածները ինքն ալ սորվեցաւ։ Կարդալու արդէն ուրիշ բան չկար, բայց եթէ ժամական մէկ երկու գիրք։ Սակայն տէր Թադէոս ուրիշ հատոր մըն ալ ունէր, կլորիկ, գունդիկ, սեւուկ կողքով, զոր երբեք տղուն ձեռք տալ ուզած չէր։ Գաբօն քանի մը անգամ զայն ընդնշմարած էր ու օր մըն ալ համարձակած էր խնդրել։ Տէրտէրը ինքն իսկ ամէն անգամ որ այդ գիրքը բանար, «մեղա՜յ, մեղա՜յ», կը գոչէր։ Ո՛չ ժամարար եղած օրերը, ո՛չ տօն օրերը զայն սնտուկէն դուրս կը հանէր։ Բայց Գաբօն այդ խորհըրդաւոր հատորը օր մը ձեռքն ունեցաւ։ Տէրտէրը զինքը գործի մը համար քաղաք ղրկած էր. բան մը մոռցած ըլլալուն՝ ճամբէն ետ դարձաւ ու չիտակ տէրտիրոջ տունը գնաց։ Մարդը դուրս ելած էր, գիրքը բաց թողած, ակնոցն ալ վրան։ Ուրմէ՞ն գաղտնի պահէր. ուրիշ կարդալ գրել գիտցող չկար։ Գաբօն գրքին վրայ ինկաւ, նախ կարդաց կողքին ոսկեզօծ խոշոր տառերը՝ «Աստուածաշունչ»։ Սկսաւ թղթատել։ Դիւրութեամբ կը հասկնար. ուստի և համ կ'առնէր։ Ինքզինքն ընթերցումի տուած՝ կը մոռնար որ տէրտէրը կրնար յանկարծ գալ, երբ մէկէն «վա՜յ անիծեալ» բացագանչումը լսեց, ու երեսին ապտակ մը շառաչեց։ Տէրտէրը գիրքը տղուն ձեռքէն յափշտակեց, ու նոյնհետայն իր արտը երթալով, կրակ վառեց և Աստուածաշունչը խարուկեց, յիշելով. «Վա՜յ մարդոյն այնմիկ , ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն»։ Երբ գիրքը կը վառէր, տէրտիրոջ աչքերն ալ լեցուեցան։

Աշխարհաբար Աստուածաշունչ էր։ Օրին մէկը անծանօթ մը գեղ եկած էր, իշու վրայ հեծած, հետն ալ պայուսակ մը։ Տէրտէրը փնտռելով մէկ տեղ նստեր խօսեր էին։ Այցելուն աստուածավախ մէկը կ'երեւար. ա-

նուշ լեզու։ Երբ պիտի մեկնէր, պայուսակը բացաւ, մէջէն գիրք մը հանեց և տէրտէրին նուիրեց։ Վրան «Աստուածաշունչ» գրուած էր. քահանան գիրքը պագաւ ու ճակատին դրաւ։ Աստուածաշունչ անունը լսած էր, երբեք տեսած չէր։ Մարդը քանի մը հատ ալ ձգել ուզեց, բայց տէրտէրը անօգուտ համարեց զանոնք ընդունիլ. կարդալ գիտցող ուրիշ ոչ ոք կար։ Մարդը մեկնելու եւ լաւ. տէրտէրն ալ հիւրին կ'ընկերանար։ Ճանապարհին հանդիպեցան խումբ մը գեղացիներու, որոնք տէրտէրին «օրհնա՛» ըսին ու քովինն ալ բարեւեցին։ Ասիկա օտարական ըլլալով, իրենց ուշադրութիւնը գրաւեց։ Խումբին մէջէն մեկը մարդուն դէմքը յիշել կը թուէր. ուշի ուշով երեսը նայեցաւ, ու մեկէնիմեկ գոչեց.

— Պատուելի՛, դուն հոս ի՞նչ բան ունիս։

Քանի մը չաթաթ առաջ, քաղաքը անոր հանդիպած էր, կռուի մը ատեն, որուն ինքն ալ միջամտելով՝ մեկ երկու բռունցք ալ պատուելիին գլխուն ինք իջեցուցած էր։

— Հո՞ս ալ Տիրոջը խօսքին համար հակառ ես, հա՛, չարունակեց։

Ու տէրտէրին դառնալով պոռաց.

— Տէրտե՛ր, ատ մարդը բռատ է. դուն ատոր հետ ի՞նչ բան ունիս։

Տէրտէրը չուարած, սկսաւ խաչակնքել, «Հալին մեղք, հալածին դեւք» ադաղակելով։ Ամբողջ մարմնովը կը դողար։ Գեղացիները պատուելիին վրայ թափեցան և սկսան տփել։ Մարդուկը հազիւ թէ կրցաւ իշուն վրայ նետուիլ ու փախչիլ, պայուսակը հոն թողլով։ Քիչ վերջ բոլոր գիղը հաւաքուելով՝ կրակ վառեցին ու գրքերը այրեցին։ Տէր Թադէոս տուն վազեց։ Մեկուն չէր ըսած թէ ողջակիզականներէն հատ մը փրկուած էր։ Ինքն ալ գայն անմիջապէս պիտի զոհէր։ Կրակի տալէ առաջ, մէյ մը աչքէ անցնելու փորձութիւնը ունեցաւ։ Բռնուեցաւ։ Ադամ Եւա, Կայէն, Աբէլ, Նոյ Նահապետ, Յովսէփ Գեղեցիկ անուններուն լսած էր, բայց ի՞նչ ըլլային մանրա-

մասնօրէն չէր դիտեր։ Խարույկը միւս օրուան պահեց։ Միւս օրն ալ ձեռքը առաջ չգնաց։ Կը նզովէր բառը և կը լափէր գիրքը։

— Գիտութեան ծառն ալ ասանկ ըլլալու է, կ'ըսէր ինքնիրեն։ Ան նեւան ալ ինծի պէս մէյ մը բռնուեցաւ։ Վաղը աս գիրքը էրիմ ազատիմ, ես ալ չպատժուիմ։

Միւս օրը՝ «Ատծու ողորմութիւնը» մեծ է, ըսելով այրումը յաջորդ օրուան կը ձգէր։ Զգգումը հասաւ մինչեւ այն օրը, որ ուրիշին ալ մեղքին պատճառ եղաւ։ Առաջին թափով այրեց լմնցուց, խղճմտանքի խայթէն ազատեցաւ։ Խղճի թեթեւացում մը որ սրտին չատ ծանր եկաւ։

* * *

Գաբրիէլը մխքը դրաւ այդ Աստուածաչունչէն քաղաքը վնասել, բայց խուզարկութիւնները զգուշաւորութեամբ ընելու հարկը զգաց։ Տէրտէրին ընթացքը իրեն ենթադրել կուտար թէ «տակը բան մը ըլլալու է»։ Սակայն ի՞նչ։ Ո՛եւէ ենթադրութիւն չէր կրնար ընել։ Գարնան, յաճախ քաղաք կ'երթար։ Տէրտէրներն ու վարդապետները իրեն ծանօթ էին, ինչպէս և դպրոցին արժապետները, որոնցմէ լրագիր կ'առնէր կը կարդար։ Անոնց մարպիկօրէն հարցումներ ըրաւ Աստուածաչունչին վրայ։ «Հոս չկայ, կ'ըսէին, չատ սուղ է։ Վանքը հատ մը ըլլալու է, բայց ձեռագիր է, դուրս չեն հաներ, մարդու ցոյց չեն տար»։ Աստուածաչունչ ըսելով ամէնքն ալ գրաբառը կը հասկնային։

Վարժապետներէն մէկուն՝ Արշամին՝ մասնաւոր համակրանքը կը գտաւ։ Օր մը երբ մէկտեղ կ'երթային, անիկա արմուկովը Գաբրիէլը մշտեց, քովերնուն ճիւպէլի մարդ մը անցած տեսնն։

— Ձեր գիղը ծեծ կերած մարդը աս է, ըսաւ։

— Բառ՞ը, հարցուց, դողալով։

— Նոյն ինքն պատասխանեց վարժապետը ծիծաղե-

լով։ Արշամ Պոլսեցի էր ու ազատամիտ, բայց պաշտօնը դինքը խոհեմութեան կը պարտաւորէր։ Գաբրիէլը քաղքէն չըլլալուն՝ վարժապետը կը համարձակէր իր ժպիտը բոլորովին չզսպել, ու նաեւ քանի մը խօսք ըսել։

— Մարդուն գրքերն ալ այրեր են հոգը, աւելցուց հեգնօրէն։

— Այո՛, բռատի գրքեր են, էրեր են։

— Է՛, բռատի գիրքը ի՛նչ է, գիտե՞ս։

— Բռատի գիրքը բռատի գիրք է, ի՞նչ պիտի ըլլայ որ։ կարդացողը ժոխք կ'երթայ։

Այս գեղչկական պարզամտութիւնը չատ զուարճացուց Պոլսեցի «միւսիւն», որ բռատի գրքերէն այլապէս տարբեր ընթերցանութիւններով պարապած էր, առանց դէպի ժոխք ուղեւորութեան մը երկիւղին։

— Ատ բռատի դիրք ըսածնին՝ Աստուածաչունչ է, ըսաւ ընկերոջ։

Տղուն չունչը բռնուեցաւ, «Աստուածաչունչ» անունը լսելուն։ Անյոյս կորսուած սիրելիի մը հետքը կարծես մէկէնիմէկ գտած ըլլար։ Բայց միտքը կը մթագնէր, երբ վարժապետը «Աստուածաչունչ» ու «բռատ» բառերը իրարու կը կցէր։ Հրեշտակն ու սատանան մէկ կրնա՞ն ըլլալ։

— Բռատները Աստուածաչունչ կ'ունենա՞ն, հարցուց չուարած։

Վարժապետը խնդաց։

— Ի՞նչու չունենան։ Անոնք ալ քրիստոնեայ են՞ մի, ըսաւ։

— Քրիստոնեա՞յ մի։ Վարժապե՛տ վրաս կը խնդա՞ս։ Պահք ու ծոմ չբռնողը ընտո՞ր քրիստոնեայ կ'ըլլայ ընդդիմացաւ Գաբօն։

Արշամ չուզեց աւելի առաջ երթալով խեղճ տղան բոլորովին գայթակղեցնել։ Գիտէր որ գեղացի միամիտը մէկէնիմէկ իր գաղափարներէն բան չկրցաւ հասկնալ, առանց նախապատրաստութեան։

Ու գուցէ դուրսը շատախօսութեամբը իր գլխուն փորձանք մըն ալ բերէր։ Խօսակցութեան նիւթը փոխել

ուզեց, բայց Գաբրիէլին միտքն ա՛լ խռովեալ էր։ Անշուշտ վարժապետը վրան կը խնդար «բռոտները Աստուածաշունչ ունին» ըսելով։ Այո՛, անոր ձեռքին Աստուածաշունչն էր. զայն քիչ մը կարդալուն համար էր որ ապտակ կերած էր։ Ինչո՞ւ։ Եւ ինչո՞ւ տէր Թադէոս այդ Աստուածաշունչը երբեք իր ձեռքը տալ չէր ուզած։ Ինչո՞ւ, ի՞նչ կար։ Խեղճ տղուն ուղեղը խժլուքով լեցուած էր. պիտի ճաթէր։ Ա՛լ չդիմացաւ։

— Արշամ էֆէնտի, այս Աստուածաշունչէն հատ մը ինծի կրնա՞ս ճարել, խնդրեց։

Վարժապետը տղուն երեսը նայեցաւ ուշադիր։ Չէ՛, անիկա իրեն խաղ մը պիտի չխաղար։

— Ինծի երթանք, ըսաւ։

Անխօսուկ քալելով մինչեւ վարժապետին տունը գացին։

Սենեակին դուռը կղպելէ յետոյ, վարժապետը սնտուկը բացաւ, ճերմակեղէնները դուրս հանեց. անոնց տակէն՝ թուղթերն ու գրքերը։ Խորը, լաթերու մէջ պըլլուած կլորիկ գունտիկ գիրքը, որուն սեփ ու սեւ կողքին վրայ ոսկեշող տառերը կը փայլէին։ Գաբրիէլ դողդողալով ձեռք առաւ այս գիրքը։ Բացաւ նայեցաւ։ Նոյն էր ինչ որ տէրտէրին քով տեսած էր։

— Թէ որ կ'ուզես, հետդ ա՛ռ տար, քեզի ըլլայ, բայց մարդ չտեսնէ, ըսաւ վարժապետը։

Գաբրիէլ ուրախութենէն ինքնիրմէն դուրս ելաւ։ Բայց ինչո՞ւ «մարդ չտեսնէ»։ Աստուածաշունչը ինչո՞ւ գաղտնի պահուի։ Ի՞նչ կար որ վարժապետը զայն սնտուկին խորը պահուըտուցած էր։ Ա՛լ Արշամը բացուեցաւ. «քովդ խոստովանանք մնայ» ըսելով, պատմեց ինչ որ տէրտէրին տունը գլխուն եկած էր։ Վարժապետը ա՛լ չխնդաց։ Դէմը անմեղ ու լուրջ տղայ մը կար, որուն հետ հոգեբանօրէն պէտք էր վարուիլ։

— Բարեկամ, ըսաւ, հիմակ դուն աս գիրքը կարդա՛, միտքդ թո՛ղ բացուի։ Տէրտէրը բարի ոգէտ մըն է ժողովուրդին պէս։ Դուն շատ բան կարդա՛, շատ մտածէ,

անկէ եաքը կը խօսինք։ Նա՛, քեզի ուրիշ գիրքեր ալ տամ։

Ու անտուկին մէջէն հանեց փոքրիկ Հայոց պատմութիւն մը, Ռոպէնսօն մը, Յուշիկները։ Գաբրիէլ ամէնքը ծրարեց, տուփիկի մը մէջ նետեց, զայն ուսէն կախեց, ու թեթեւցած, ուրախ զուարթ ճամբայ ինկաւ իր գեղը։

Տարի մը վերջ՝ գեղացիները իրենց Գաթօն փոխուած կը տեսնէին։ Թուրքերուն ու Քիւրտերուն հետ կռիւ ընելէ կը զգուշանար, գիւղին մէջ ամէնուն հետ անուշ վարուողութեամբ կը ջանար վէճերն ու կռիւները կարգադրել։ Ջմեռը պզտիկ տղաքը գլուխը ժողուած, անոնց կարդալ գրել կը սորվեցնէր։

Արշամին քովէն մեկնած օրը չիտակ գեղին մօտակայ լեռը երթալով, գրքերուն տուփիկը հոն քարանձաւի մը մէջ, խոշոր քարէ ծածկոյթի ներքեւ ապահոված էր։ Շաբաթը քանի մը անգամ այդ տարը կը վազէր, անհամբեր, սիրտը տրոփուն, իր սիրուհիի մը հետ ժամադրավայր մը, ու բաց օդին խորհրդաւոր լռութեանը մէջ, կը կարդար ու կը կարդար։ Ընթերցումները դեռ մաքէն ներս չէին թափանցեր, բայց կը թողուին աղօտ իմն պատկերներ, որոնք նման անտեսանելի մելանով գրուած էջերու, օրին մէկը պայծառափայլ պիտի չողայինն ուրիշ ներգործութիւններու ազդեցութեամբ։ Ջմեռները քանի մը ամիս քաղաքը կ՚անցնէր։ Գրաբարին մարմաջէն բռնուած, Արշամէն քերականութեան դասեր առաւ։ Վարժապետը իր գրքերը փոխ կուտար։ Թէեւ ճոխ գրադարան մը չունէր, երեսուն գիրք միայն, բայց անոնց մէջ՝ Եղիշէ, Լաստիվերտացի, Հայրունի։ Գրքերուն չափ նաեւ Պոլսեցի ուսուցչին խօսակցութիւնները, պարզած տեսութիւնները այդ խոպան միտքը հերկելու օժանդակեցին։ Գաբրիէլ սկսաւ կարծիքներ ունենալ, համոզումներու տէր ըլլալ, և իրեն սեփական գաղափարներ սահմռնել։

Ապագայ տէրտէրը Քրիստոսը սկսաւ ճանչնալ ու սիրել։ Բայց Պօղոսն էր զինքը քաշողը։ Քրիստոս եր-

կինքը ցաթած արտմանոյշ լուսընկային պէս կը խանդաղատէր իր սիրտը։ Առաքեալէն յեղափոխի շունչ մը իր հոգին կը խռովէր։ Աւետարանը կը կարդար ինքնամփոփ մտքով, յետ ընթերցման՝ թուլցած կը մնար, գրեթէ երազուն։ Գործք Առաքելոցին էջերը բացած առեն չէր կրնար նստուկ մնալ, մերթ ապառաժի մը կռթնած, մերթ քալելով կը կարդար բարձրաձայն, ներքին անբացատրելի վրդովումէ մը տագնապած։

Կամաց կամաց, Աստուածաշունչն ու Հայոց պատմութիւնը իրարմէ զանազանել սորվեցաւ։ Ըմբռնեց թէ Հին ու Նոր Կտակարանները ամէն ժողովուրդներու համար էին, Եղիշէն՝ Հայո՛ւն միայն։ Առաջ բռոտ ու մահմետականը միեւնոյն սեւադէմները կ'երեւային իր աչքերուն։ Գեղացիին համար ան ա՛լ անհաւատ, ա՛ն ալ։ Հիմակ այլեւս բողոքականը չէր ատեր, բայց պիտի ատէր Թուրքը, եթէ անիկա նոյնիսկ հայադաւան քրիստոնէութիւնը ընդունէր։ Ազգութեան գիտակցութիւնն էր որ կը վերածնէր։ Ինչպէս մեռելը պատանքը փաթթուած կը մնայ գերեզմանին մէջ, սպասելով փողհարութեանը որ յարութիւն պիտի տայ իրեն և պիտի միացնէ հոգիին, այնպէս ալ ազգութեան գաղափարը կը ննջէր գեղացի պատանիին սրտին խորը, կրօնքի պատանքներուն մէջ պլլուած։ Հայոց պատմութիւնը եղաւ փողը Գաբրիէլեան որ մահաքունը արթնցուց և հայութեան հոգին միատարրեց։

Իր հողը հիմակ այլեւս պարզ նիւթ մը չէր իրեն համար. անիկա պատմութիւն ունէր. կեանք կը բխէր անկէ։ Հոն Հայկն ու Վարդանը, Յուսիկն ու Ներսէսը ապրած էին, և ինքն այդ հողին զաւակն էր, անոնց զաւակն էր։ Լեռներ ու ձորերը լեզու ելած, իրեն հետ կը խօսէին։ Երբ քարայրէն կը մեկնէր, ընթերցումներէն սարսռուն, իրեն կը թուէր իբր թէ այն դիւցազանց ստուերները կը յածէին իր շուրջը։ Երկիւղածութեամբ կանգ կ'առնէր, ու սրտէն Արտաշէսին և Տրդատին պաշտօն կը մատուցանէր։

Անցեալին խանդավառ սիրտը կ'արիւնէր օրուան Հայաստանին համար։ Ու բան մը ընելու անկարողութիւնը զգալով, երբեմն փորձութիւնը կ'ունենար անիծելու այն օրը, երբ Աստուածաշունչը ձեռքը անցած էր, և իրեն՝ քիչ մը ինքնազարգացման պատճառ եղած։ «Մի՛այն գիշերը ցոյց տալու համար ինչո՞ւ կոյրին աչքը բանալ», կ'ողբար։

Արշամ այլեւս Գաբրիէլին ազգասիրութեան խոստովանահայրն էր, վշտերուն ցաւակիցը, ու նաև սփոփիչը։ Եռանդուն երիտասարդ մը այդ վարժապետը։ Պոլսոյ Թաղային դպրոցէ մը շրջանաւարտ, Թիւրքիոյ մայրաքաղաքէն մեկնած էր Ներսէս Պատրիարքին իշխանութեանը է՛ն յուսատու օրերը, երբ հայ ժողովուրդը ամէն գիշեր կը պառկէր անուշ երազովը թէ առտուն ինքնավար Հայաստանի մը մէջ պիտի արթննար։ Հետը կը կրէր իր հաւատքը զոր կը ջանար տէրտէրցուին ալ փոխանցել։

— Վեց պետութիւնները ինչե՛ր պիտի ընեն, սպասէ, սպասէ, կ'ըսէր բորբոքած։

— Թէ որ ընելու չըլլա՞ն նէ, կը հարցնէր գեղացին, որ թէև քիչ շատ ուսում ստացած, բայց միշտ կը մնար գեղացի, — կասկածոտ, դժուարահաւան։

— Հէչ անանկ բան կ'ըլլա՞յ, կ'առարկէր վարժապետը, Պոլսեցիի մը դիւրահաւան հոսհոսութեամբը։

Երկու տարի ևս անցաւ ու Հայաստանի վիճակը ո՛ևէ նոր փոփոխութիւն չկրեց։ Վարժապետը քիչ մը թուլնալ սկսած էր, երբ Րաֆֆիին «Խենթը» ձեռքը անցաւ։ Ինքը կարդալէն յետոյ՝ գիրքը Գաբրիէլին տուաւ։ Անիկա տասնըհինգ օր վերջը քաղաք կը վերադառնար, «փրկութեան ճամբան հիմա՛կ գտանք», ըսելով։ Վարժապետին հետ խորհրդակցեցան։ Րաֆֆիին գիրքերը պէտք էր բերել տալ և ժողովուրդին մէջ տարածել։

Ժողովուրդը պէտք է կռուի պատրաստենք, կ'ըսէր տէրտէրցուն։ Մենք մահմետականներուն կռնակէն հայհոյելով չէ որ պիտի փրկուինք։ Գայլը պառաւին թառը տարեր է, ան ալ մխիթարուեր է որ գայլին ետևէն

հինգ մատովը մութ է տուներ։ Գայլին ներսէն հայրենիքնիս պիտի ազատենք, կրակին լուսէն անիկա ահաբեկելով։

Անկէ ետքը սկսան խորհուրդներ յղանալ, ծրագիրներ պատրաստել։

Մինչ այս, մինչ այն, Գաբրիէլ քահանը կ'անցնէր, սէրտերին աղջիկն ալ տատնըհինգը մտած էր։ Ամուսնացումը որոշուեցաւ ու կատարուեցաւ։ Քանի մը ամիս ետքը Գաբրիէլին հայրը կը մեռնէր, երկու տարի ետքն ալ՝ սէր Թադէոսը։ Տիրացու Գաբրիէլը՝ մանչ զաւակի մըն ալ հայր՝ աներոջ յաջորդեց։

Հայոց հայրապետներէն Յուսիկը իր սրտին սիրած էր։ Անոր մէջ կը տեսնէր նիւթական ուժին վրայ գաղափարին յաղթանակը։ Ծերուկ եպիսկոպոս մը ըստ իր երեւակայածին, միամինակ, առանց զէնքի դիմադրած էր կայսերուս և թագաւորներուս։ Տիրացուին համար Պոլսոյ Սուլթանը Դիոկղետիանոսին կը նմանէր, ու ամէն եկեղեցական ալ Յուսիկ մը կրնար հանդիսանալ։ Այդ սէրէն ու գաղափարէն մղուած Յուսիկ անունով քահանայանալ փափաքեցաւ։

* * *

Նորընծային քարոզներուն համբաւը տարածուեցաւ չրջակաները։ Սղեկ եղանակին, թէ՛ մօտիկ գեղերէն թէ քաղաքէն ժողովուրդը սէր Յուսիկը լսելու կուգար։ Բազմութիւնը կը հաւաքուէր գերեզմանատունը, երկիւղած լռութեամբ մտիկ ընելով իր սրտին խօսող պարզուկ լեզուն։ Արշամ միշտ ունկնդիրներուն մէջ էր, կը սիրէր ու կը յարգէր սէր Յուսիկը, որուն ինքզինքը հոգեւոր ու մտաւոր ծնողքը համարելու իրաւունքը ունէր։ Մտերիմներ էին։ Օր մը վարժապետը սէրտիրոջ դիտողութիւն ըրաւ, թէ քարոզներուն Աւետարանէն բնաբան չէր առներ։ Միշտ Հին կտակարանը, Գործք Առաքելոցը կամ ազգային սուրբերը կը ներշնչէր զինքը։

— Հին կառավարանն ալ Սուրբ Գիրք չէ՞, հարցուց տէրտէրը ժպտելով։

— Անանկ է, Սուրբ Գիրք է, բայց Աւետարանն ալ շատ անուշ է, պատասխանեց վարժապետը։

Տէր Յուսիկ քանի մը րոպէ վարանումէ յետոյ ըսաւ.

— Ջե՛ս վախնար որ շատ անուշութիւնը մեր ժողովուրդը մեղկացնէ։

Դիտողութիւնը նոր էր։ Արշամ սկսաւ մտածել։

— Կը տեսնես, եղբայրս, չարունակեց տէրտէրը, որ մեր արօրները վարոզներ եղներ են։ Մեզի կեանք տուող ցորենին ան պտիկ հատիկները ուռեցնելու համար խոշոր խոշոր, ուժով եղներ պէտք են։ Գառնուկով արտ կրնա՞նք հերկել։

— Անշուշտ ոչ։

— Մեր ազգային բարոյական կեանքն ալ ատ դաշտերուն կը նմանի, մանաւանդ որ խոպանացեալ, անմշակ է ու հիմակ արամ հող դարձած է։ Գառնուկին քաշած արօրովը չենք կրնար հոն ակօս բռնել և սերմնացանք ընել։

Արշամ ձախ ձեռքին մատներովը իր պտիկ մօրուքը սկսաւ արագ արագ քաշկռտել։ Տէրտէրը վերջն ո՞ւր պիտի բերէր։ Սա կոչտ գեղացիին մէջ նոր մարդ մը երեւան կուգար, իր մտքէն չանցած։

Տէր Յուսիկ յանձապատասան մը չըլլալուն, մեծ գոհունակութիւն պիտի զգար, եթէ մտածութիւններուն վաւերացումը իր վարժապետէն լսէր։ Միտքը ամփոփելով, դաւանանքը կարճառօտ բռնաձեւեց.

— Քրիստոսը, ըսաւ, իբր գառն Աստուծոյ կը ներկայացնեն։ Գառնուկը կը սիրենք, կը փայփայենք, բայց առանց իրեն ալ կրնանք ապրիլ։ Իսկ կեանքերնիս եղէն է, վասնզի ուժովն ա՛ն է։

Ու երկինք նայելով, յարեց.

— Ուժովը մէկալն է։

Արշամ ալ ինքնաշարժմամբ վեր նայեցաւ, իբր թէ ինքն ալ բան մը տեսնել հաւատար, ու բան մը չգտնե-

լով հարցուց.

— Մէկալը ո՞վ է։

— Եհովան եղաւ պատասխանը։

Տէրտէրը իր գազափարը պարզեց.

Ես չատ մտածելով՝ համոզուեր եմ որ, ըսաւ մեր ազգին համար Տէր Եհովային հովանաւորութիւնը պէտք է։ Եգիպտացիներուն ձեռքէն ժողովուրդը փրկողը ո՛ն եղաւ։ Մենք ալ փարաւոն ունինք մեր գլխուն վրայ, մենք ալ անհաւատներուն գերին ենք։ Եհովային խրատներուն մոխիկ ընելով պիտի ազատինք։

Արշամին երեսը կ՚այլակերպէր, աչքերուն մէջ վայր մը կը չոզար, որմէ տէրտէրը ազդուեցաւ, ու քաջալերուած՝ իր տեսութիւնները աւելի պարզեց։ Տէր Եհովան իր ժողովուրդը տանջողին գլխուն ամէն փորձանք կը բերէր։ Եգիպտացիներուն զաւակներն ալ սպաննել տուաւ, անոնց ոսկեղէններն ու արծաթեղէններն ալ Իսրայէլացիներուն հալալ ընել տուաւ։

Այս յիշատակներէն բորբոքած, տէրտէրը գայրոյթի թեթեւ չեչտերով մը ազազակեց.

— Հիմակ, օրհնած, դո՛ւն ըսէ, ես ժողովուրդիս ընտո՞ր խրատ տամ որ բաճկոնակդ առնողին, հանէ չապիկդ ալ տուր։ Ատ նզովեալ անհաւատները չապիկնիս ձեռքովին կը քաշեն, կը հանեն. մեր հանել տալուն չեն սպասեր։ Ելլեմ ժողովուրդին՝ «մո՛րթդ ալ տո՛ւր» պատուիրե՞մ։ Արդէն ան ալ կ՚առնեն։ Շիտակը Աստուած թող մեղք չհամարի, իմ բերանս առաջ չերթար ժամ եկողին խրատ տալ որ մէկ երեսիդ զարնողին, միւսդ ալ դարձուր։ Ատ չուները մեր քէֆին չեն սպասեր որ աջ կամ ձախ երեսնուս զարնեն։ Աչի՛ն ալ կը զարնեն, ձախի՛ն ալ կը զարնեն, քիթերնուս ալ կը զարնեն, կռնակնո՛ւս ալ կը զարնեն, սրտերնո՛ւս ալ կը զարնեն։ Կը զարնեն, կը զարնեն, կը զարնե՛ն։ Ալ ահղ մնա՞ց որ դարձնենք, եղբայր, դո՛ւն ըսէ։

Պոլսեցի վարժապետը զգացուալ, լուռ կը մնար։ Աչակերտը հիմակ ինքն էր։ Տէրտէրը մահմետականին ձեռ-

քէն ոսկրատի դարձած հայ գիւղացին կը խորհրդանշանէր։

— Ակն ընդ ակա՛ն, ատամն ընդ ատաման. ա՛ս է Տէր Եհովային կամքը, և ես ալ ժողովրդիս ասանկ կը պատուիրեմ։ Ի՞նչ կ'ըսես, գէշ կ'ընեմ նէ՞ չիտակը զրուցէ՛, հարցուց քահանան։

Վարժապետը՝ յուզուած, երկու ձեռքովը տէրտիրոջ աջը քաշեց համբուրեց։

* * *

Աշնան երկուշաբթի առտու մը Արշամ յանկարծ գեղ եկաւ։ Արջի օրը քարոզ լսելու համար հոն գտնուած ըլլալուն, տէրտէրը զարմացաւ այս յանկարծական վերադարձին։

— Խե՞ր ըլլայ, հարցուց։

— Սարը երթանք, պատասխանեց վարժապետը խորհրդաւոր։

Մէկտեղ ճամբայ ինկան։

Ա՛լ շատոնց ի վեր էր որ տէրտէրը իր գրատունը Թաքստոցի մէջ ծածկելու պէտք չունէր, մանաւանդ որ գրաբար Աստուածաշունչ մըն ալ աշխարհաբարով փոխանակած էր։ Բայց սարը խորհրդաւոր Յորեբն էր, ուր պատանի Գաբրիէլը երազած, խորհած ու մարդ և հայ եղած էր։ Հոն կ'երթար, մինակ կամ իրեններովը, ամէն ատեն որ Եհովայէն ներշնչուելու պէտքը կը զգացուէր։ Այդ օրն ալ գացին սարին կատարը հանգչեցան, աշնանային հեշտ արեւով արբշիռ։

— Երեսէդ կը տեսնուի որ հրճուանքի մէջ ես։ Ուրախ լուրեր ունենալու ես, հարցուց տէրտէրը։

Վարժապետը ծոցէն ծրար մը հանեց, թուղթի մը մէջ փաթթուած, ու խնդալով, երկնցուց տէրտէրին որ.

— Ի՞նչ է, հարցուց։

— Բա՛ց, տե՛ս, ըսաւ։

Բացաւ։ Լրագիրներ էին, մէջէն ծալլուած։ Պոլսոյ թերթերը կը ճանչնար. ասոնց ձեւն ու տառերը իրեն անծանօթ էին։

— Դարձո՛ւր, մէջը դարձո՛ւր, ըսաւ վարժապետը անհամբեր։

Դարձուց կարդաց, ու զարմանքով դիմացինին երեսը նայեցաւ։

— Պոլիս սահնակ բանե՞ր կը հրատարակուի, հարցուց ապշած։

— Պոլիս չկան հրատարակուիր. Եւրոպա՝ ուշադիր նայէ՛։

«Արմենիա»ին առաջին թիւերն էին։

Տէրտէրը սկսաւ բարձրաձայն կարդալ, արագ արագ լափելով։ Ու վարժապետը որ զանազան քանի մը անգամ կարդացած էր, հիմակ նորէն յափշտակուած, մտիկ կ'ընէր բարձրաձայն ընթերցումը։ «Պատերազմի չափո՛ր, մարտորոտ գոռո՛ւմ», գոչելով, ընթերցումը յաճախ կ'ընդհատէր։

Տէր Յուսիկ թէեւ ինքզինքը կը զսպէր, բայց վարժապետէն ոչ նուազ յափշտակուած կ'երեւար։ Այդ րոպէին՝ իր աչքերուն առջեւէն կ'անցնէին ուրուականներն հայ հերոսներուն եղիշէեն մինչեւ Րաֆֆի։

— Ուրեմն, ա՛լ գործի ժամը հնչած է, հարցուց։

— Հնչած է, հնչած է, պոռաց վարժապետը, խանդավառ հոհոտուքներամբ։

Ու «Արմէնիա» մը առնելով համբուրեց զայն, տէրտէրին ալ համբուրել տուաւ։ Եւ օդին մէջ բարձրացնելով.

— Ա՛խ, դրօշնիս, գոչեց։

— Ու զինուորը, զէնքը ո՞ւր են, հարցուց տէրտէրը դպացեալ ձայնով։

Վարժապետը պաղած մնաց։

— Տէր Յուսիկ ժայռի մը կռթնած կեցաւ, համբիչը հանեց. կը քաշէր ու կը մտածէր, մերթ երկինք, մերթ շուրջը դիտելով։ Արշամ ճակատը չփչելով կ'երթար կուգար։ Քառորդ ժամու մը մտածկոտ լռութենէ յետոյ։

— Բարեկամս, ըսաւ տէրտէրը մեղմաձայն, ժողովուրդը պատրաստեցնք։ Դրօշին տակ՝ բանակ, չափորի գոռումին՝ զէնք պէտք է։

Ու պարզեց երկար սահնէ ի վեր յղացած խորհուրդները. «ապաչխարանքի գանձանակի մը», «ապաչխարանքի աղօթքներու» հատատման ծրագիրները վարժապետին հաւանութեանը ենթարկեց։ Երիտասարդին պատասխանը տէրտիրոջ ճակտին տակ համբոյր մը եղաւ։ Քանի մը չաքաթ ետքը՝ Արշամ իր ամբողջ մէկ ամսականը, ու տէր Յուսիկ հունձքին վրայէն ինչ որ կը մնար՝ «Արմէնիա»յի կը հասցնէին խանդավառ նամակով մը։

Տարի մը յետոյ՝ երբ ապաչխարանքի գանձանակին արդիւնքովը առաջին հրացանը գնուեցաւ, տէրտէրը այս անգամ վարժապետը սարը հրաւիրեց, թիւթիւրն ալ մէկտեղ բերել խնդրելով։

— Դրօշդ պարզէ՛ նայիմ, ըսաւ։

«Արմէնիա»ն օդին մէջ սաւառնեցաւ գաւազանի մը ծայրէն։ Տէրտէրը հրացանը վեր առաւ ու.

— Այս լեռները, ազազակեց, չա՛տ լսեցին հայ մայրերու լացերը...։

Արշամ մէկէնիմէկ արամաթմախիծ ձայնով սկսաւ գեղգեղել.

Դու զո՛վ խնդրես մայր իմ ացուը—
Ու տէրտէրը՝
Ե՛կ մի՛ դողար մօտեցիր—

չարունակեց։ Եւ այսպէս լալագին մէյմէկ տող փափաացին։ Եւ յանկարծ երկուքը միասին որոտացին.

Թրքաց մայրեր բող լաց ու դուց—
Ուրախ լուրեր տար ի մեր տուն.

Եւ առաջին գնդակը սուրաց։

— Թո՛ղ գնդակը ասկէ ետքը Թրքաց մայրերը լացընէ։

Վարժապետը հրացանը առաւ և երկրորդ գնդակն ինքը թռցուց։

Տէրտէրը՝ հրացանը ուսը, վարժապետը՝ «Արմէնիա»ն ձեռքը — մտքին ու բազուկին միութեան խորհրդանշանը — սարէն վար կ'իջնէին, հոգուով չլապինդ, մարմնով չլապինդ։ Ճամբան Տէր Յուսիկ յիշեցուց այն օրը, ուր գող կատուի մը պէս վախկոտ, այդ միեւնոյն սարն եկած

էր, հոն իր գրքերը թաքցնելու համար։ Եւ հիմա՞կ։

— Ա՛խ, ես քեզի մատաղ Սուրբ Մեսրոպս, կ'ըսէր, եթէ ես գրքերը դուն մեզի պարգեւած չըլլայիր, մենք ի՞նչ պիտի ըլլայինք։

Կը հաւատար գրքին հրաշագործութեանը։ Անիկա իր զօրութիւնը ցոյց տուած էր։ Պահ մը առաջ ո՞վ էր գնդակ արձակողը։ Գիրքն էր որ հրացանը իր ձեռքն էր դրած։ Գեղին դպրոցէն՝ զօրանոցը։

Տէր Յուսիկ, որ դեռ տիրացու եղած ատենը արդէն տղաքը գլուխը ժողուած, անոնց կարդալ կը սորվեցնէր, հիմա ուզեց դպրոց հիմնել։ Շնորհիւ մինչեւ այն ատեն տուած դասերուն, գեղին մէջ պատրաստուած էր նախնական կրթութիւն ստացած նոր սերունդ մը։ Դպրոցի չինութեան համար իր յոյսը նախ և առաջ աշակերտներուն վրայ դրաւ։ Նաեւ կը յուսար թէ իր վայելած վարկը ամէն դժուարութիւն պիտի հարթէր։ Օր մը ժողովուրդը հաւաքեց, յորդորներ կարդաց, որպէսզի ամէնուն աշխատութեամբը, դպրոցը ձրիաբար չինուի։ Ամէնքն ալ ոգեւորուեցան։ Տէրտէրը նոյն րոպէին իսկ ձեռք զարկաւ։ Բազմութիւնը եռին ձգած՝ լեռը ելաւ։ Առաջին մեծ քարը, որուն հանդիպեցաւ, ուսը նետեց։

— Չեզ տեսնեմ, ըսաւ ժողովուրդին, Տրդատ Թագաւորնիս ալ մեր Սուրբ Էջմիածնի հիմնարկութեան քարերը ուսը չալկած տարաւ։ Սուրբ Թագաւորին ըրածը մենք ինչո՞ւ չընենք։

Գեղը քանի մը ամիս իրարանցումի մէջ էր։ Վարպետ մը ու քանի մը բանուոր, որոնք Պոլիս չէնքեր չինելու չինութեան աշխատած էին, քաղքէն եկան ու հոգիներնուն համար գործին գլուխը անցան։ Երկու երեք ամսուան մէջ երկու փոքր բայց գեղեցիկ ձեռքով դպրոց բարձրացան, մէկը Սուրբ Մեսրոպի, միւսը՝ Սրբուհի Հռիփսիմէ անուններուն նուիրուած։ Տէրտէրը ինքը կը դասախօսէր, նախկին աշակերտներուն աջակցութեամբը։ Երէցկինն ալ ամուսինէն բաւական բան սորված ըլլալով, ալջիկներուն դպրոցը կը հոգար։

1889 թուականը հասաւ։ Տմուզ գիւղը կրնար բարեբաստիկ համարուիլ։ Նախակրթութիւնը տարածուած, հանրային առողջութիւնը զգալապէս լաւացած, կառավարական հարստահարութիւնները չափաւորուած, ժողովուրդը զինուած, ահա ինչ որ հողին զաւակը ըրած էր։ Հին գեղացիներէն մէկը բարի մարդ մը՝ օր մը ըսաւ.

— Կ՚ըսեն թէ բոյն բանող թռչունն ալ կինն է, բոյն աւրողն ալ. բայց մեր գիւղին բոյնը շինողը մեր տէրտէրն է։ Աստուած չընէ եթէ վախճանի, ան ատեն բունուեր պիտի մնանք։

Գ.

Մուսա պէյին դատաստանը ամբողջ Հայաստանի հետ ցնցեց տէր Յուսիկին գեղն ալ։ Արշամ կը կարծէր որ Թիւրքիոյ կառավարութիւնը այս՝ առիթէն օգուտ կը քաղէր, իր վարկը աշխարհի առջեւ բարձրացնելու համար։ Քիւրտը օրինաւորապէս պիտի պատժուէր, Թիւրքիա քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ մտնելով՝ բարեկարգութեանց թուականը պիտի ողջունէր։ Տէրտէրը վարժապետին կատարելապէս համամիտ չէր։ Խելքը տեղ չէր ըներ որ մահմետական կառավարութիւն մը ի՞նչպէս կրնար մահմետական մը պատժել, անիկա քրիստոնեայ մը սպաննած ըլլալուն համար։ «Աշխարքին վերջը եկած ըլլալու է», կ՚ըսէր։

Բայց միւս կողմէն ալ չէր կրնար ըմբռնել թէ Թիւրք կառավարութիւնը կրնար համարձակիլ Եւրոպայի վրայ խնդալ, հրապարակային դատաստանի մը մէջ անպարտ արձակելով մեծ ոճրագործ մը։ Անշուշտ Պատրիարքարանը Մուսային յանցապարտութեան ապացոյցները ունենալով էր որ հրապարակային դատաստանի պահանջումը ըրած էր։ «Դանակ զարնուած սրտին արիւնը չելլեր» վիճակին մէջ ինկաւ այն իրիկունը որ Արշամ Պոլսոյ վերջին թերթերը իրեն բերելով, Մուսա պէյին անպարտ արձակումը հաղորդեց։

— Ասոր տաճիկները աչըգ Ֆէրման կ՚ըսեն, մըմռաց

տէրտէրը, որուն երեսը սեւ ու կանանչ գարձեր էր։

— Բայց ֆէրմա՛ն, պոռաց, ակռանները սեղմելով։ Սուլթանը աչխարհի առջեւ Տաճիկներուն ու Քրիստոնեաներուն արտօնութիւն կուտայ որ քրիստոնեաները ուզածնուն պէս ջարդեն, կոտրեն, թալլեն։ Հոտը պիտի երլէ, կը տեսնես։

Արշամ որ դեմ դեղին կարած էր, բան մը չկրցաւ պատասխանել։

Քանի մը ամիս հաքը, 1891ի Յունիսին կարնոյ և 1895ին կոտորածներուն նախատօնակը կը կատարուէր։

— Սկսան, պարոն Արշամ, սկսան, ազազակեց տէրտէրը։

Վարժապետը գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ առած նստած կը մտմտար։

— Սիրելիս, մտմտալով հիւանդը չենք կրնար առղեկցնել, ըսաւ տէրտէրը։

— Ի՞նչ ընեմք, ի՞նչ ընեմք կը հեծեր վարժապետը։ ՅԱստուծոյ ոչ երկնչիմ և ի մարդկանէ ո՛չ ամաչեմ աստնց համար ըսուած է, յայտարարեց տէրտէրը։ Աստուծմէ չեն վախնար, ան պիտինք. անհաւատ են. բայց Եւրոպայէ՛ն ալ չեն ամչնար եղեր։ կը տեսնե՞ս, պարոն Արշամ, ո՞ւր մնաց ան քու Պերլինիդ դաշնագիրը, ո՞ւր է 61-րդ յօդուածդ, ո՞ւր է պետութիւններուդ միջամտութիւնը։ Ո՞ւր է, ո՞ւր է։

— Ի՞նչ ընեմք տէրտէր, ի՞նչ ընեմք։

— Առսըզնանք։ Դատաւորը աներես կնոջ ձեռքէն օձիքը թողուց, «համա՛ն» ըսաւ ու անոր ուզածը ըրաւ։ Պարոն Արշամ, դուն մէյ մը Պոլիս երթալու ես։ Գնա՛ նայէ կարասին մէջ բան մը կա՞յ։

Հինգ տարուան մէջ արտասահմանէն նորանոր թերթեր եկած էին։ Գեղացի տէրտէրը երբ թերթի մը մէջ կարդաց ո՛չ միայն Թիւրքիան, այլ ուրիշ պետութիւններ ալ Հայոց ձեռքով կործանելու ծրագիրը, մտմտուքը զինքը առնել կը սկսի։

— Պարոն Արշամ, ըսաւ, չատ կը վախնամ որ դու-

ցէ այս ամէնուն վրան կայ՝ տակը չկայ։ Ինչո՞ւ են ինչ են ասոնք։ Մեծ քար վերցնողը չի կրնար նեռալ։ Այս մեր աղբրատունքը չա՜տ չա՜տ կը պռռան և ուժո՛վ, վախնամ թէ «դատարկ կարասը զօրաւոր ձայն կը հանէ» ըսուածը ըլլայ։

Վարժապետը աչխատած էր տէրտէրոջ վախը փարատել քաղաքագիտական տեսութիւններով։ Կասկածոտ քահանան հիմակ կ'ուզէր որ Արշամը անձամբ Պոլիս երթալով իրական կացութեան վրայ ճչգրիտ գաղափար կազմէր։

Արձակուրդի առին էր. վարժապետը անմիջապէս ճամբայ հլաւ։ Պոլիս հասած չհասած, հոնկէ կրակոտ նամակ մը հասցուց Տոմուզ գիղ։ Ընկերութիւններ կազմուած էին, կովկասէն կորիճ հրիտասարդներ եկած, Ռուսիոյ Հայերը ոտքի վրայ, Տաճկահայաստանի Հայոց համար Եւրոպայի Հայերը կը գործէին։ Ու վարժապետը տէրտէրը կը ստիպէր անմիջապէս Պոլիս գալ։ «Ինչո՞ւ պիտի ըլլային, բանո՞ր»։

Տէր Յուսիկ ինքն ալ արդէն այս տեսակ լուրեր ուներ Պոլիս գտնուող իր աշակերտներէն։ Ասոնք հոն «ընկերութիւն» կազմած էին, և ինք Արշամը անոնց յանձնարարած էր։ Վարժապետին նամակէն մակաբերից թէ ամէնքը մէկ տեղ կը գործէին։ Պոլիս երթալու հարկը ստիպողական երեւցաւ։ «Ժամուն պարտքը վճարելու հանգանակութեան մը» համար, առաջնորդարանէն յանձնարարագիր առնելով անմիջապէս մեկնեցաւ։

Սեւ ծովուն վրայ հիւսիսային քամին այդ չարաթ օրը ահեղօրէն կը փչէր։ Շոգենաւը չկրցաւ կէս օրին նեղուց հասնիլ, իրիկուն արեւը մտած պահուն — ըստ Թրքաց՝ 12ին — վոսփոր մտաւ։ Տէր Յուսիկ գիշերը շոգենաւը անցուց։ Առտուան նաւակ մը նստելով մաքսատուն եկաւ։ Մէկ երկու բեռնակիր հկան ձեռքը պագին։ Ինդրեց Պատրիարքարանին ճամբան իրեն ցոյց տալ։ Նախ ազգային պաշտօնատունը պիտի ներկայանար։

— Նա՛յ,կ'երթան,անոնց հետ գնա՛, ըսաւ բեռնակիր մը։

Հայաստանցի բեռնակիրներ խումբ խումբ եղած, Մայր եկեղեցի կ'երթային։ Տէրտէրը մահիճն ու ղուրճը մաքսատան Հայերուն քով թողուց ու գաւառներուն ընկերացաւ. չորս կողմը դիտելով կը քալէր ապշած։ Կը սուրային բաց կառքեր, որոնց մէջ բազմեր էին ոսկեճամուկ զգեստով Թիւրքեր։ Ազգային նախանձը սրտէն «ա՛խ» մը խլեց։ Իր հետաքրքիր հարցումներուն պատասխանեցին թէ Պոլիս ամէն ատեն այսպէս իրարանցումի մէջ չէր, և ոչ ալ տաճիկները միշտ այսպէս փառահեղ։ Այդ օրը ղուրպան պայրամի ըլլալուն, մայրաքաղաքը բացառիկ հանդիսաւորութեամբ կը հրճուէր։

— Նա՛, Մայր եկեղեցին ու Պատրիարքարանը, ըսին բեռնակիրները, երբ նեղ փողոցի մը բերանը հասան։

Փողոցն ու շրջականները լեցուն էին Հայերով։ Ժամ ու Պատրիարքարան մտնող ելլող խիստ շատ։ Հայաստանի տէրտէրը հիացած կը մնար։ Խորունկ ուրախութիւն զգաց։ Եթէ տաճիկները փառահեղ կը թուէին, Հայերն կեանք մը կը ներկայացնէին։ Քիչ մը առաջուան կսկիծը փարատեցաւ։

— Ո՛խ, օ՛խ, աս ի՛նչ աղուոր բան է կ'ըսէր ինքնիրենը։ Չորս կողմը կը նայէր, Արշամը կամ ուրիշ ծանօթ մը ունենալու։ Ոչ ոք։ Խուռներամ ժողովուրդը որ տաճարը կը մտնէր, զինքն ալ քշեց ներս տարաւ։ Խորանին վարագոյրը փակ էր. սեղանին վրայ շատ մը աշխարհականներ կային։ Տէրտէրը բան մը չէր հասկնար։ Միթէ Պոլսոյ եկեղեցիներուն կարգ կանոններն ասո՞նք էին։ Մէկէնիմէկ քար կտրած մնաց։ Սեղանին վրայ գտնուողներէն մէկն ալ Արշամն էր։ Վարժապետը փէսը հանեց նետեց, ու բազուկները խաչաձեւ, սկսաւ խօսիլ։ Տէրտէրը որոշակի չէր կրնար լսել անոր ըսածները, բայց ի միջի այլոց իմացաւ. — Այսօր՝ Երզրում, վաղը՝ Մուշ, յաջորդ օրը՝ Վան ու ամբողջ Հայաստան։ Պիտի ջարդե՛ն, եղբա՛րք, պիտի ջարդե՛ն։ Հիմի՞ էլ լռենք։

«Հիմի՞ էլ լռենք» ժայթքեցաւ ժողովուրդին բերնէն, միաձայն զանգուածի մը նման, մէկ թափով, ինչ-

պէս Թնդանօթի բերնէն արձակուած ռումբը։ Ու ռում-բիւնը ռմբիւնին հետեւէն։ Տաճարէն բակը, բակէն տա-ճարը կը պայթէին շրջահարները ու «օ՛ն ի Եըլտըզ» գո-ռումը կը թնդացնէր եկեղեցին ու շրջափակը։ Դասէն մե-ծափառ մօրուքով եկեղեցական մը դողդղալով առաջ կու-գար, խումբ մը երիտասարդներէ շրջապատուած։ Ժողո-վուրդը ճամբայ կը բանար։

— Աս ո՞վ է, հարցուց տէր Յուսիկ քովինին։

— Պատրիարքն է, Պատրիարքն է, պատասխանեց մարդը։

Ու տէրտէրը մէկ մըն ալ ի՞նչ տեսնէ։ Արշամ, Պատրիարքին հետեւէն ընկերներով, որոնցմէ երկուքն իր աշակերտները, ձեռքերնին մէյ մէկ շրջահար, մէկէնիմէկ իրարու զարնուեցան վարժապետին, տէրտէրին աշակերտներուն նայուածքները։ Աչքերուն մէջ հրճուանքը փայլեցաւ։ Տէր Յուսիկ ինքն ալ դուրս մղուեցաւ, ու իրեններուն հետեւէն Պատրիարքարան եկաւ։ Մտաւ մեծ սրահը, աչքը չորս կողմը ժուռ կ՚ածէր. տաճկական բան մը տեսաւ։

— Աս ի՞նչ է, հարցուց մօտը եղողներուն։

— Սուլթանին ղրկած Քուրան է, ըսին։

Տէրտիրոջ երեսը փայլեցաւ։ Իր հին հառաչանքը կրկնեց. ընտո՛ր Յուսիկ հայրապետ մը չէր գտնուած որ զայն կտոր կտոր ընէր։ Քիչ մնաց պիտի ցատկէր, զայն պատառ պատառ պիտի բզկտէր։ Հայաստանցի տառապեալին արիւնը կը բողոքէր ի տես — Հայութեան տանը մէջ — նշանի մը, որ դարերէ ի վեր հայ ցեղին մարտիրոսութեան արիւնառուշտ վկան եղած էր։ Այս խոհերուն մէջ խորասուզեալ, քանի մը վայրկեան չկրցաւ դիտել, թէ չորս դին ի՛նչ կը դառնար։ Յանկարծ սթափեցաւ։

— Քուրա՛ն, Քուրա՛ն, կը գոռար ժողովուրդը, Քուրան պատռեցին։

Տէր Յուսիկ աչքերը պատը տարաւ. Քուրան իր տեղը չէր։ Հայ ժողովուրդին ոտքերուն տակ ճզմկտոր կը տապլտկէր մահմետականութեան խորհրդանշանը։

— Ա՛խ, Յուսիկ հայրապետ, հոգուդ մատաղ, աղաղակեց տէր Յուսիկ, ինքնիրմէն ելած։

Ա՛լ կրնար մեռնիլ։ Փրկութեան օրը իր աչքերը տեսած էին։

Անկէ ետքը ի՛նչ եղաւ չգիտցաւ։ Արդէն երկու ժամէ ի վեր չէր գիտեր թէ ո՛ւր էր, ի՛նչ կ՚ընէր, ի՛նչ կ՚ըլլար։ Ինքզինքը դուրսը՝ փողոցը գտաւ։ Ամէնքը անհերեւոյթացած էին։ Պատրիարք, Արշամ, աշակերտ, ո՛չ ոք կ՚երեւնար։ Մոլեգնոտ, խռովախուժ բազմամբոխի մը մը մէջ կորսուած էր։ Թիւրք զօրքերը վազնիվազ կուգային։ Երկու Հայ, գլուխնին սուիններով ջախջախուած, աչքերուն առջեւ ինկան։ Ոստիկանները չորս կողմէն Հայերը կը բռնէին ու կը կապկպէին։ Մէկէնիմէկ իր թեւերէն ալ քաշքշեցին, ու առանց բերանը բանալու ատեն ձգելու՝ առին տարին։ Մութ խուցի մը մէջ նետուեցաւ, ո՞ւր էր, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պիտի ըլլար։ Անանկ մնաց։ Դուռը ոստիկան մը կայնած, ի հարկին գինքը դուրս կը հանէր ու ներս կը մտցնէր։ Բերանը բացաւ, հարցումներ ընելու։

— Սուս օղ կեավուր մը լսեց։ Լռեց։

Երեք օր ետքը, ցերեկ մը գինքն առին տարին։ Մեծ սրահ մը մտաւ։ Համազգեստով թիւրքեր նստած էին. սպարապետութեան դուռը, գինուորական ատեանին առջեւ էր։ Անունը, մականունը և ո՛ւրտեղացի ըլլալը հարցուցին։ Երբ «Տոմուզ քէօյլիւ» պատասխանեց, դատաւորներէն մէկը տեղէն քիչ մը վեր բարձրացաւ, ուշադիր դիտեց, խնդաց և նախապահին բսաւ.

— Աս անոնցմէ ըլլալու չէ, ես կը ճանչնամ։

Այն հարիւրապետն էր, որ օր մը գինուորներով տէր Յուսիկին գեղէն անցնելուն, իրենց խոզ հրամցնող ոչխը տփած էր, ու տէրտէրին տունը երթալով ճաշած էր հանդերձ «տոամնավարձք»ով։ Մարդը պաշտօնին մէջ բարձրանալով Պոլիս եկած էր, ու հիմա ալ կ՚անդամակցէր Հայերը դատող գինուորական ատեանին։ Ցիշից անցեալը, և ուզից իր հին ծանօթին համար բարեխօսել։

Տէրտէրն ալ զայն ճանչցաւ և կռահեց որ ի նպաստ իրեն բան մը կ'ընէր։ Նախագահը Տմոուզգեղցիին խոժոռ դէմքով հարցուց, թէ ո՛րքան ատենէ ի վեր Պոլիս կը գըտնուէր։ Երբ գիղացին ճիմուճուղ կեցուտւ պատասխանեց, դատաւորները սկսան խնդալ։ Թեզքիրեն ուզեցին։ Տեսան թէ արդարեւ Յուլիս 15ի կիրակի առտու Պոլիս մտած էր. հետեւաբար չէր կրնար նոյն օրուան չարժումը կազմակերպողներէն ըլլալ։ Պատրիարքարան գտնուած ըլլալու պարագային վրայ տեղեկութիւն առնելէ յետոյ, տէր Յուսիկը անպարտ արձակեցին։

Տէրտէրը Պատրիարքարան գնաց։ Գտաւ իր մէկ քանի աշակերտներն ու Արշամը որոնք կարող եղած էին ճողոպրիլ։ Խորհրդակցութիւններ ըրին։ Համաձայնեցան որ տէր Յուսիկ առնն մը Պոլիս մնայ, կազմակերպութեան գործին համար, իսկ վարժապետը երկիր վերադառնայ, հոն գործելու ծրագրով։

Օրթագեղի եկեղեցիին պանդուխտ քահանան մեկնած էր այդ օրերը։ Տէր Յուսիկ Պատրիարքարանէն յանձնարարագրով մը այդ ժամը ղրկուեցաւ։ Իր բախտէն, առաջին սպասաւորութիւնը եկեղեցիին տօնախմբութեան օրը ըրաւ։ Յուլիս 15ի օրուան տպաւորութեանը ներ քեւ միամիտ պարզութեամբ որոտաց. «Ազատութի՛ւն եղբարց մերոց»ը, որով Թագին միահեծան իշխան Հայրապետ էֆէնտիին հետ Օգոստոս 19ի կիրակի օրուան ընդհարումը ունեցաւ։

Դ.

Եկեղեցւոյն տօնախմբութեան յաջորդ շաբաթը, ժամարարութեան տասնըհինգօրեայ չրջանը տէր Յուսիկինն էր։ Կիրակի առտու, էֆէնտի ու աղնուաչուք ամէնքն ալ պահարանը իրենց տեղուանքը ըսո սովորականին բռնած էին։ Պատարագը առանց միջադէպի կը վերջանար. «Ազատութիւն եղբարց մերոց»ը անլսելի անցած էր սպասաւոր քահանային հազուլը բռնած ըլլալով ճիշդ այն րոպէին երբ գերիվարեալ եղբայրներու համար առ Աստ-

ուած պաղատանք պիտի ուղարկէր։ «Կեցցո»ին երբ տաճարը գրեթէ պարպուեցաւ, էֆէնտին դասը գնաց, պատարագաւորին համար բարեացակամ տրամադրութիւններով։ Կոչունքին օրը, սեղանին վրայ անդրադարձած էր ղարիպին բացակայութիւնը։ Անմիջապէս ժամը մարդ ղրկած էր, զանիկա բերել տալու համար, բայց չէին գըտած։ Խիղճ ըրաւ աղքատ քահանայի մը եղած այս զըրկանքին համար։ Նախորդ կիրակին, բարկութիւնը իջնելէ յետոյ, մտածած էր թէ գեղացի տէրտէրը չարակամ մէկը ըլլալու չէր. երկրէն նոր եկած միամիտ մը, Պոլսոյ, մանաւանդ Օրթագեղի քաղաքականութեանը անտեղեակ։ Անցեալ չաբթուան չարիքը այս կիրակի դարմանել կ՚ուզէր. ուստի, փոխանակ ամէն կիրակի օրուան սովորական մէկ ոսկիին, գրպանէն երկու ոսկի ժամուց հանեց և ափը պահեց։

Ժամարարը ձախակողմեան խորանին առջեւի աստիճաններէն յամրաքայլ վար կ՚իջնէր «որ օրհնես զայնոսիկ»ը արտասանելով հատիկ հատիկ, ձայնը յոգնած։ Բայց այդ գրեթէ մարմրող ձայնը մէկէնիմէկ հոգի առաւ, Էֆէնտիին ականջներուն գնդակի սուլումի պէս բան մը զարկաւ։ «Թագաւորաց քրիստոնէի՜ց և զինուորեա՛լ մանկանց նոցա»։ Մեծ-աղան չլմորեցաւ, գաւթին դուռնէն տրտմաքայլ դուրս ելաւ խռովեալ, երկու ոսկին ափը, և շունչը խորհրդարան առաւ, գոչելով.

— Աս ի՛նչ փորձանք էր որ գլուխս եկաւ։

Գանձապետ, հաշուակալ, ատենադպիր, որոնք ստակ համրելու, հաշիւ նայելու, գիր գրելու վրայ էին, յանկարծակիի եկած՝ գործերնին վար ձգեցին։

— Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ան հէրիֆը նորէն խա՞լթ մը ըրաւ, կը հարցնէին։

— Թո՛ղ տուէք, հոգինիդ սիրէք։ Ժա՛մկոչ։

Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ։

— Սա ղարիպը եկածին պէս, եախայէն բռնէ հոս բեր, եղաւ էֆէնտիական հրամանը։

Ու մինչեւ տէրտէրին գալը, կրակ կտրած էֆէնտին

խորհրդարանը վեր վար պտըտելով, կը պոռար.

— Փորձա՜նք, փորձա՜նք, վա՜յ ճռօցիւկ, վա՜յ։ Ամէնքս ալ պէլայի պիտի հանդիպինք։ Հիմա ճուռճալ եղանք։ Ան չունը հոն էր։

«Ան չունը» ակնարկութիւն մըն էր անձի մը, որուն վրայ լրտեսութեան կասկածը կը ծանրանար։

Տէրտէրը եկաւ։ Անցեալ շաբթուան միեւնոյն խումբը, բայց ոչ այն պատկառազդեցիկ հանդիսաւոր գումարումը։ Ո՛րը ոտքի վրայ, ո՛րը նստած, էֆէնտին շրջուն։ Տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւ իր խոնարհութիւնը ըրաւ, բայց ժամանակ չտրուեցաւ իրեն, որ նստելու հրաման առնայ։

— Տէրտէ՜ր, հիմակ հիմակ եաքաղդ պիտի առնես, հոսկէ տէֆ պիտի ըլլաս, իմացա՞ր, հրամայեց էֆէնտին։

Եպիսկոպոսը, որ «կեցո»ին դուրս ելած էր, դարձեալ ի՛նչ պատահած ըլլալը չհասկցաւ. ու տէր Յուսիկ արհամարհական շեշտով մը հարցուց.

— Նորէն ի՞նչ կայ, նայիմ։

— Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ կայ մի՜։ Ան ի՞նչ «որ օրհնես» էր, հէ՞։

— Մեր «որ օրհնես»ն է, պատասխանեց տէրտէրը անտարբեր հանդարտութեամբ։

— Ա՛ն քո՜ւ «որ օրհնես»դ է, ստեղինը չէ՛, աղաղակեց էֆէնտին։ Հոս Օրթագեղի «որ օրհնես»ը կայ, ան չըսողը «որ անիծես» կ'ըլլայ։ Հասկցա՞ր։

— Չէ՛, չհասկցայ, վրայ բերաւ տէր Յուսիկ նոյն հանդարտութեամբ։ Ձեր «որ օրհնես»ը ո՞րն է։ Իմ գիտցածս, Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ «որ օրհնես»ը մէկ հատ է և ոչ թէ երկուք։

— Տէրտէ՛ր, տէրտէ՛ր, գոչեց էֆէնտին, խօսք մը կայ, կ'ըսեն. — «Հինտիստանը աղան ծակով սէյիր կ'ընեն» Ասեղին ան պզտիկ ծակուկէն Հնդկաստան կը նային։ Հիմակ ալ մեզ անանկ բարակէն կը նային կոր։ Ան Վարդանանց առեն չէ, ան առեն նայողը ո՞վ էր, փընտռողը ո՞վ։

— Ա՛յլ դարք, ա՛յլ բարք, ձայնեց անդիէն՝ հատիկ հատիկ, ցուցամատը վերամբարձ Օգսենտիոս Էֆէնտին հայկաբանութեան — ոսկեդարեանին — պաշտօնական ներկայացուցիչը։

— Ա՛ֆերիմ, Օգսենտիոս Էֆէնտի, գոչեց Հայրապետ Էֆէնտի քէֆով մը։ Անանկ է հա՛, անանկ է հա՛, ա՛յլ դարք, ա՛յլ բարք, Սողոմոն իմաստունը ալէկ մարգարէացեր է։

— Բայց, Էֆէնտի, ներեցէք. «որ օրհնեա»ը ընտո՞ր կ'ըսեն, հարցուց եպիսկոպոսը։ Երկու «որ օրհնեա» չկայ. մէկը՝ Օրթագիղի համար, միւսը ամբողջ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյն համար։ Մեր «որ օրհնեա»ը մէ՛կ է։

— Մէկ է, երկուք չէ. ես ալ ատ գիտեմ, սրբազան, պատասխանեց Էֆէնտին։ Բայց երկուք ընելու է, չէ նէ՝ մենք երկու կտոր կ'ըլլանք։

— Անանկ է հա՛, անանկ է հա՛, կրկնեցին աչխարհականները միաձայն։

— Ամէն կիրակի «որ օրհնեա»ը կ'ըսէին, չարունակեց Էֆէնտին, բայց մէկը ես չե՞մ, և ոչ իսկ ուշադիր էի, թէ տակը ի՞նչ միտք բանի կայ։ Աղօթք մըն էր, կամացուկ մը կ'ըսուէր, կը լմնար։ Ասիկա դուն անցեալ կիրակիին «ազատութիւն»ը դարձուցիր։ «Որ օրհնեա»ը կամացուկ սկսիլուդ, ես ալ քեզի կը մղքնայի կոր որ չատ յոգնիր ես, ձայնդ չելլար։ Մէյ մըն ալ «թագաւորաց քրիստոնէից»ին վրայ անանկ զարկիր որ մէկէնիմէկ ցնցուեցայ։ Ու ասիկա բաւական չէր, «զինուորեալ մանկանց»ին ձայն մը ձգեցիր որ մինչեւ Պէչիկթաչ հասաւ։ Ա՛լ ասկէ ետքը աս ժամուն մէջ «որ օրհնեա»ը առաջինին պէս պիտի չլսուի։ Եւ աս հրամանս ամէնուն համար է։

— Է, ընտո՞ր պիտի ըսուի, հարցուց տէր Յուսիկ։

Հրահանգիչը անոր դառնալով, յայտարարեց.

— «Որ օրհնեա զայնոսիկ»ը ուզածիդ պէս ըսէ։ Աստուածն է հրէից ալ, հեթանոսաց ալ։ Առաքեալը ասանկ կ'ըսէ։ Բայց «թագաւորաց»ը հկա՞ւ մի՛, քիչ մը յոգնութիւն կ'առնես։ Շո՛ւնչ առ, մղքնայ ես։ Մէյ մը կը

հազաս ու կամացուկ մը «քրիստոնէից»ը կը պատիս «թագաւորաց»էն։ կը հասկնա՞ս ընտոր երկուք կ'ընեն։

— ճիշդ է, էֆէնտի, ճիշդ է, այդպէս ընելու է, պատգամեց Օգսենտիոս էֆէնտին, ցուցամատը միշտ վերամբարձ։ Վիեննայի մեր վերապատուելի հարք ճիշդ այսպէս են ըսած բազմալեզուական «որ օրհնես զայնոսիկ»ին և «քրիստոնէից»ին։

— Ապրի՛ս, Օգսենտիոս էֆէնտի, ապրիս, աղաղակեց սրբագրիչը։ Նայէ՛, անոնք ընտոր խելացի են, քաղաքագէտ են։ Անոր համար է որ պիրինք հանգիստ կը թողուն։

— կեցցե՛ս, Օգսենտիոս էֆէնտի, կեցցես, ձայնեց աշխարհականներու ակումբ, ինքնիրմէ դուրս ելած։

Եպիսկոպոսը լուռ կը մնար։ էֆէնտին քաջալերուած, շարունակեց.

— «Զինուորեալ մանկանց»ին հասա՞ր մի...

— Է՛, հասայ, ըսաւ սէրտերը հեգնօրէն։

— Հոն, հոռմըներուն խաչ հանելը կը դարձնես։

— Ես հոռոմ տեսած չունիմ, և ոչ ալ անոնց խաչ հանելը գիտեմ, պատասխանեց սէրտերը, ուսերը վեր թոթուելով։

Պզտիկ ազնուաչուք մը աթոռէն ելաւ ու սկսաւ ոչէն ձախ երեսը հանէ հանէ խաչակնքելը չընդհնշմարուելու չափ արագօրէն։ Ժողովը կը խնդար։

— Իշտէ հոռմընները ատանկ խաչ կը հանեն, կ'ըսէր։

— Լփռաէ՛, սէրտէ՛ր, լփռաէ, չարունակեց էֆէնտին։ «Զինուորեալ մանկանց»ը լսուելու չէ։ Հայոց մէջ «զինուորեալ մանկունք» չկա՛յ, չըլլա՛ր։ «Անոնց մանուկը որ զինուորեալ ըլլայ, հապա մեծը ի՞նչ պիտի ըլլայ» կ'ըսեն, եաքէն։ «Որ սուր առցէ սրով անկցի»։ բերանիս ամուր ամուր ձայնով «զինուորեալ» առնենք նէ, հաքը բերանիս ալ «զինուորեալ»ով կը գոցին, հա՛։ Զլսուի, չլսուի։

— Անանկ է եա՛, անանկ է եա՛, կրկնեց խմբերգը։

Հայաստանցին ա՛լ չդիմացաւ, ոտքի ելաւ ու էֆէնտ-

տիրին երեսն ի վեր պոռաց.

— Էֆէնտի, էֆէնտի, ա՛լ չափը անցուցիր։ Կրօնականին մէջ եթէ փոխելիք բան մը կայ, հրահանգը սրբազանէն գալու է և ոչ թէ քենէ, հասկցա՞ր։

Դիմադարձական այսպիսի դիտողութիւն մը՝ երեսուն տարիէ ի վեր բնաւ չլսուած՝ և որ բուռն հարուած կուտար էֆէնտիին դերիշխանութեանը, շուարեցուց ամէնքը, նոյնիսկ եպիսկոպոսը, Ամէն աչք սրբազանին դարձան բողէարար։ Անիկա պատուհանէն դուրս կը նայէր, չլսելու զարնելով, բայց սրտէն զգացած գոհունակութիւնը դէմքին վրայ կը ցոլար։

— Սրբազանը ե՛ս եմ, ես, գոռաց էֆէնտին։ Նորին վեհափառութիւնը նուաստ կը ճանչնայ այս գեղին պատասխանատու։,

— Հրամանքդ, ըսաւ տէրտէրը, ձեռքը պնակներուն երկնցնելով, մինակ ատոնց կը խառնուիս, տաճարին մէջն ալ, չա՛տ չատ. խսիրին ու մինտէրներուն։ Լուսարարը քենէ վեր է։ Անիկա ատրիճան ունի։ Քահանաներուն հրահանգ տալը քու կարողութենէդ դուրս է...։

Դեռ պիտի շարունակէր. բայց էֆէնտին, բռունցքը սեղմած, վրան վազեց, մոլեգին պոռալով.

— Ծօ՛, տէրտէր, ես քու մօրուքդ թրա՛ց ընել կուտամ։

— Ծօ՛, Հայրապետ, ես ալ քու պեխերդ կը...

Էֆէնտին պարզապէս խենթացած էր։ Ազնուաշուքները հազիւ թէ կրնային զինքը զսպել, թևերը մտած:

— Վա՛յ դուն ինծի «ծօ՛» մի՛ ըսես: Ե՛ս, Նորին վեհափառութեան պաշտօնեան, ե՛ս պալայով պատուած, դուն ինծի «ծօ՛» մի՞։ Բերանդ պիտի չորցնեմ, լեզուդ կտրել տամ պիտի։

— Ու ե՛ս, պաշտօնեայ բարձրելոյն, ճակտս սուրբ միւռոնով օծուած, դուն ինծի «ծօ՛» ըսես, պատասխանեց Հայաստանցի տէրտէրը ծանր ծանր, աջ բազուկը երկինք բարձրացնելով։

Խոր լռութիւն։

Ղարիպը, սրբազանին առջև խոնարհութիւն ընե-

լով, խրոխտաբայլ դուրս ելաւ։

— Ժամկոչ, կանչեց էֆէնտին։

Ժամկոչը եկաւ, բարեւ բռնած կայնեցաւ։

— Հիմակ հիմակ, հրամայեց էֆէնտին, առապա մը պիտի բռնես, ասոր եաթաղը մէջը դնես, ի՛նքն ալ մէկտեղ, չիտակ Պատրիարքարան կը տանիս։ Ես վազը կ'երթամ կը խօսիմ։

Ու Ժամկոչին երկու մէճիտիէ տուաւ։

* * *

Հինգշաբթի օրուան Պալսոյ Թերթերը «Ազգային Լուրեր»ու մէջ հետեւեալ տեղեկութիւնը կը հաղորդէին.

«Յուսիկ անուն քահանայ մը, Տոմուզ գիղէն, որ առժամաբար Օրթագիղի եկեղեցին ղրկուած էր, հոն՝ իր գիղին անունը արդարացնող բնաւորութեամբը՝ թաղը տակնուվրայ կ'ընէր։ Վահմ. Հայրապետ էֆէնտին պէտք եղած դիտողութիւնը Պատրիարքարանին հաղորդած ըլլալով, այն խառնակիչը, ըսենք չքահանան, երէկ բարապաններուն հսկողութեամբը Մախսուսէի չոգենաւը դրուեցաւ իր երկիրը ղրկուեցաւ Սամսունի ճամբով։

Ե.

Տէր Յուսիկ ճամբուելէն չաբաթ մը եաքը, օր մը երբ Հայրապետ էֆէնտին Պէշիկթաշի պահականոցին առջեւէն կ'անցնէր, Հասան փաշան ղինք ներս հրաւիրեց։ Եըլտըզ բերդաքաղաքին չրջապատը համարուող Պէշիկթաշ և Օրթագիղ թաղերուն միահնծան տէր և իշխանը, Օրթագիղի Մեծ աղային մտերիմ բարեկամն էր։ Սուրճ ու սիկար հրամցնելէ յետոյ, փաշան խօսակցութեան միջոցին, իր գոհունակութիւնը Հայրապետ էֆէնտիին յայտնեց, կասկածելի փափազ մը ճամբած ըլլալուն համար։

— Ամա՛ն, փաշա էֆէնտի, Ձեր վահմութեան սխալ տեղեկութիւն հաղորդուած ըլլալու է, պատասխանեց Հայ-

րապետ էֆէնտի, դող ելլելու ձեւ առնելով։ Բան մը չկայ։ Ատ փափազին ձայնը շատ անախորժ էր. անուշ ձայն սիրելնուս՝ Պատրիարքարանէն ուրիշ քահանայ մը խնդրեցինք։ Ամէնքը աս է։

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, ատանկ թող ըլլայ, պատասխանեց. քթին տակէն ժպտելով։ Դէմինը կը ճանչնար։

Այս մանրադէպը ամբողջ մարդը կը պատկերացնէ։ Այդ «հին հայ»ու տիպարը, ամէն անգամ թիւրք փաշաներուն հետ Հայոց «շարժումներու» մասին խօսած ատենը, կը ջանար հայ ազգը օսմանեան գահուն հաւատարիմ և անձնուէր ցոյց տալ։ Օր մը երբ ներքին գործերու նախարարը իր առջեւը դրաւ Եւրոպա հրատարակուած հայերէն քանի մը թերթեր, որոնք Թիւրքոյ դէմ սպառնալիքներ կ'որոտային, հայ էֆէնտին արհամարհական խնդուածքով մը զանոնք պուտալայի գրածներ որակեց։ Եւ այս հաւատումին իբր ապացոյց, աւելցուց որ, երբ աւազակները տուն մը պիտի մտնեն կողոպտելու, առաջուց սրճարանները չեն նստիր և ընելիքնին ամէնուն առջեւ չեն պատմեր։ — Ատ ալ անանկ է, պատասխանեց թուլամորթ փաշան, որ հանգիստ մնալ կ'ուզէր։ Ու հրամայեց որ ատանկ պօշ լրագիրները ա՛լ չթարգմանեն ու իրեն չբերեն։

Ակռաները կճրտելով Յուդա, Վասակ, Մեհրուժան կ'անուանէր այն բարձրաստիճան Հայերը, որոնք ազգին մէջ եղած չեղածը կը վազեն թիւրք փաշաներուն ականջը հասցնելու, իբր թէ իրենց հաւատարմութիւնը ապացուցանելու համար։ Երբ տան մը մէջ կրակ կը սկսի, կ'ըսէր, զայն մարել ուզողները վրան ջուր կը թափեն և ոչ թէ իւղ։ Մեր լրատու էֆէնտիներն ալ կրակին վրայ եղ լեցնող են, վասնզի ազգին տունը եաղմայի տալ կ'ուզեն։

Թիւրքերուն հետ իր վարմունքին մէջ հաւատարիմ աւանդապահն էր ազգային հին քաղաքականութեան։ «Կտրել չկրցած ձեռքդ պա՛գ ճակտիդ դիր», կը քարոզէր։ Իսկ մտերիմներուն կամացուկ մը կ'ըսէր թէ «ասոնց

ձեռքը կանկրէնա պիտի ըլլայ, ինքնիրենը պիտի իյնայ, կարելու պէտք չկայ։ Սպասենք համբերելով»։

Ներսէս Պատրիարքը չատ անհամբեր կը գտնէր։ Երբ անիկա եկաւ Օրթագեղ բնակիլ, էֆէնտին քիթը բերանը ծռմրկած։ Իրաւ է որ Պատրիարքին Օրթագեղ մնծ տուն մը նուիրուղը Սուլթանը ինքն էր, «բայց, ըսաւ էֆէնտին իրեններուն, Նորին Վեհափառութիւնը Օրթագեղցիներս անհունապէս հրախտապարտ պիտի ընէր, եթէ սրբազան Պատրիարքնուս տուն մը Պէյիկթաչի մէջ նուիրած ըլլար»։ Ներքաշել հասկցնել կ'ուզէր որ, Սուլթանը Հայոց Պատրիարքը թէեւ անմիջական հակոդութեան ներքեւ կ'առնէր, բայց կը զգուշանար իրեն չատ մօտերը բնակեցնելէ։

Սան-Սթէֆանօ ու Պերլին եղած դիմադիմներուն համար չա՛տ նեղացած էր։ «կամուրջը չանցած, սատանային աչքը կը բանանք կոր», կը մրմռար։ Թիւրքերուն հետ վարուղութեան համար իր մէկ սիրական առածն ալ այն էր թէ «սատանային հետ եղբայր եղիր մինչեւ կամուրջն անցնիլդ»։ Կամուրջը դեռ չէինք անցած լմնցած։

Զ.

Պերլին գացող «պատգամաւորներուն» վերադարձին՝ ալ չէր կրցած դիմանալ. Ներսէս Պատրիարքին գնաց, «խելքը գլուխը բերել տալու համար»։ Երբ Հայկական խնդրին հայերը Եւրոպայի վրայ լի հաւատքով, խանդավառ կը խօսէր, պահպանողական մարդն ալ սիկարը կամաց կամաց քաշելով և աչքերը ծուխին թափառայած հլուէջներուն յառած, հեգնաժպիտ ըսաւ.

— Սրբազան, երբ Սուլթան Մէճիտին օրովը նաթթը Շէրիֆը կարդացուեցաւ, Յակոբոս Պատրիարքնիս Մայր Եկեղեցիին մէջ չատ մը բարեմաղթութիւններ ընելէ և ժողովուրդին մեծամեծ յոյսեր տալէ յետոյ, աթոռէն եւլաւ ու քիչ մը ցած բայց խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ. "ի վերայ այսր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ, թագաւորնիս ա-ա-ճ-ի-կ է,,։ Որ ուենիցի ականջս լսելոյ լուիցէ։

Թագաւորնիս հիմակ ալ տաճիկ է, սրբազան, ատիկա մի մոռնաք, և ըստ այնմ ազգը կառավարեցէք։

Ա՛լ անկէ ետքը Պատրիարքարան չգնաց, և Ժողովականութեան ո՛և է պաշտօն չընդունեց։ Զատիկի և Ծնունդի պաշտօնական այցելութիւնները կուտար միայն։ Ներսէս Պատրիարք իր բնակութիւնը Օրթագեղ փոխադրեց։ Հայրապետ էֆէնտի քաղաքավարութեան համար «բարով ես եկեր»ի այցելութեան գնաց։ Պատրիարքը ցաւահար սիրտով կը խօսէր։ Ազգին վիճակը առաջուընէ աւելի ծանրացած էր ու Եւրոպան ալ բան մը չէր ըներ։ Հայրապետ էֆէնտին ուրիշ քանի մը այցելուներու հետ ինքն ալ մտիկ ըրաւ Պատրիարքին գանգատները։ Ներկաներէն իւրաքանչիւրը կարծիք մը կը յայտնէր. ինքը դառնութեամբ այսքան մը յիշեցուց.

— Ի վերայ այսր ամենայնի, օրհնեալ ժողովուրդ, Թագաւորնիս.... Մնացածը միտքերնիդ բերելու էք, սրբազան։

Թիւրքերուն հետ ազգային ընդհանուր քաղաքական ուղղութեան մասին ի՛նչ որ կը գործադրէր, նոյնը և կը յանձնարարէր ամէն մէկ հայ անհատի, ամէն հայ հաստատութեան Թիւրքերու հետ առանձին վարմունքին համար ալ։ Կրակ կտրեցաւ, երբ իրիկուն մը «Արեւելք»ի մէջ կարդաց Պոլսոյ հայ եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրին կալուածական սեփականութիւններուն առանձին առանձին գումարները։ Անմիջապէս գիշերով սպասաւորը ղրկեց և «Արեւելք»ի արտօնատէրը, որ Օրթագեղ կը բնակէր, կանչեց։ «Զօրս դու պատուիրեցիր»ը տուաւ։ Մեծ օրագրին տէրը զարմացած կը մնար թէ ատանկ հրատարակութենէ մը ազգին ի՛նչ վնաս կրնար ըլլալ։

— Պէ, այ օղուլ, չունիրը հատ առնելու չեն, ըսաւ հին պահպանողականը։ Տաճիկները գիտնալու չեն թէ մենք ի՛նչ ունինք, ի՛նչ չունինք։ Աչք կը տնկեն, չեն քաշեր։ Մենք կեավուր ենք, հասկցա՞ր, աղէկ բանը իրենց կը վայլէ։ Մեր կնիկներուն երեսները ծածկելու ենք Անատոլի մէջ, չէ նէ կը կողոպտեն։ Մենք մինչև հիմա

տանկով ապրեր ենք, ու պէտք է որ համբերենք, մինչեւ որ շան սատակը վերնայ։ Հիմա տաճիկներն ալ ձեր գրածները կարդալու ըլլան նէ՝ ի՞նչ պիտի ըսեն։ Մենք անոնց միշտ մեր աղքատ ժամերուն վրայ կը խօսինք, դուք ելեր հարստութիւն ցոյց կուտաք։ Ջուակս, ըսաւ, վերջացնելով, ձեր մէջ խելքը գլուխը փորձառու մէկը չկա՞յ որ այս բաները գիտնայ։ «Մենծ չեղած տեղը, կ'երթան մենծ կարասին խորհուրդ կը հարցնեն», կ'ըսեն։ Մէջերնիդ ասանկ փորձառու մէկը առէք, հին խամթա ըածներէն։ Հին գինիին պէս ասոնք ալ մախպուլ են։

* * *

Այս տեսակցութենէն քանի մը ամիս վերջը Էվգաֆի պաշտօնատունը իբր մահլիւլ գրուեց և վաճարեց Ղալաթիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցիին 1500 ոսկի արժողութեամբ մէկ կալուածը, որ արձանագրուած էր Լուսաւորիչի անունը, «Գրիգոր որդի Անակայ»։

— Աս Գրիգոր վէյեսի Անակը քանի՞ հարիւր տարի կ'ապրի, հարցուցին Էվգաֆէն, որուն մատնութիւն եղած էր։

Էֆէնտին շոգենաւին մէջ «Արեւելք»ի արտօնատիրոջը հանդիպելուն, զայրոյթով ըսաւ.

— Հիմակ տեսա՞ր թէ ի՛նչ կ'ըլլայ եղեր։ Ասանկ մեր եկեղեցիներուն բոլոր կալուածները պիտի առնեն։ Վա՜յ քեզ քաղաք, ղազերաճիդ մանուկ է։ Մենծ կարաս մը գտէք, մենծ կարաս մը։

Շոգենաւը Պէշիկթաշէն դէպի Օրթագեղ եկած առեն, երբեմն կը պատահէր որ բարձրաստիճան Թիւրքեր իրեն հարցնէին, թէ ո՛րոնց կը պատկանէին այն գեղեցիկ տուները, որոնք Զրաղանի սուլթանական պալատին ետեւը գտնուող բլրան վրայ սկսած էին շինուիլ։ Հայրապետ էֆէնտի չգիտնալ ձեւացնելով, տարակուսական պատասխաններ կուտար. «Պանքային մարդոցն են, կարծեմ ֆրէնկներու են» կ'ըսէր, կը կմկմար «ֆրէնկներու են»

արտասանած առնելը։ Սեփականատէրերը թէեւ Պանք Օ-թոմանի պաշտօնեաներ կամ վաճառականներ, բայց Հա-յեր էին։

Ինքն ալ իր բնակարանը չատ մեկուսացեալ տեղ մը՝ Տէրէ կոչուած ձորին մէջ չինել տուած էր։ Դուրսէ եր-կայն որմ մը կը շրջապատէր պարտէզ մը, ուր կը գըտ-նուէր տունը։ Առանց արտաքին ուշագրաւ երեւոյթի չէնք մը, երկու մասի բաժնուած՝ հարեմլըք և սելամլըք։ Այս վերջինը՝ յատկապէս թիւրք այցելուներու ընդունելու-թեան առնմանուած՝ պարզուկ և կահաւորեալ էր։ Էֆէն-տին չատ անգամ կը յիշեցնէր Սուլթան Մահմուտին այ-ցելութիւնը Ղազէզ Արթինին։ Համբաւաւոր ամիրան ծանր հիւանդ պառկած, Սուլթանը, ծպտեալ, Օրթագեղ հիւանդանոցի կուգայ անոր տունը։ Սուլթանին համարումն ու վստահութիւնը Ղազէզին վրայ նաս առաւել կ'աւելնայ։

Էֆէնտին վաթսունը անցուկ էր։ Տղայութեանը կար-գալ գրել սորված էր, բայց ընթերցասէր ըլլալուն, չատ բան կը կարդար։ Ամէն հին Հայոց պէս ինքն ալ գրա-բարին իմաստը քիչ չատ կը հասկնար, ականջը պզտի-կուց ի վեր եկեղեցական գրաբարով լեցուած ըլլալուն։ Զամչեանը մաչկոցուցած էր, ինչպէս և Եղիշէն, Թոմա Արծրունին, Աստուածաշունչը և ուրիշ պատմական գըր-քեր։ Տեղեակ էր ժամանակակից թարգմանութեանց։ Իզ-միրի և Պոլսոյ վիպական թարգմանութիւնները իրեն ընտանի էին։ Պոլսոյ բոլոր թերթերուն բաժանորդ էր, և միանգամայն ընթերցող։

Հայաստանէն եկած մուշտակագործի մը այդ տղան իր բազդը Սրիմի պատերազմին սկսած էր չինել։ Եաքէն Սէրասկէրի, Թօփհանէի, Թէրսանէի գլխաւոր հայթայ-թիչներէն մէկն էր եղած։ Աւելի ճիշդ պիտի ըլլար «ա-ռաջինը» ըսել։ Փաշաներու և պաշտօնատարներու գողա-կից ըլլալու հնարամտութեան մէջ անբաղդատելի ճարպիկ մըն էր։ Շնորհիւ այդ անբարեխղճութեանը, որ թիւր-քիոյ վարչական բարքերուն մէջ գերագոյն առաքինու-թիւնը կը համարուի, Հայրապետ ո՛չ միայն մեծկակ հա-

րստութիւն դիզած էր, այլեւ աստիճանէ աստիճան բարձրանալով հասած էր պալայի եւ ոտնկառայց կը մնար փաշայութեան։

Թէեւ Թիւրքերուն երախտապարտ ըլլալու եւ զանոնք սիրելու պարտականութիւնը ունէր. բայց սրտին խորը անոնց դէմ ատելութիւն կը խտանար։ Ներսիդին բան մը կ'ըմբոստանար ամենօրեայ ստրկացման դէմ։ Ամէն օր, ամէն ժամ արթուն հոգեբան մը պիտի ըլլար, որպէսզի ո՛եւէ թիւրք չվիրաւորէ. մէկուն նախանձը չշարժէ, Պէ-չիկթաշի Հասան փաշային վաղնջուց բարեկամն ըլլալով հանդերձ, կը ջանար որ փաշան զինքը հասարակ վիճակի մէջ տեսնէ։ Ընդհանրապէս քարշակով կ'երթար կուգար, միշտ Պէշիկթաշի պահականոցին մօտ նստելով, որպէսզի տեսնողի թէ հասարակ մարդու նման կ'երթեւեկէ։ Ու երբ կառքով անցնելու պարտաւորուէր, վարագոյրը ձգել կուտար։ Փաշաներու եւ մինչեւ իսկ անոնց սպասաւորնե-րուն առջեւ քառասուն տարիներու զգուշաւոր եւ կորա-քամակ կեանքը իր սրտին մէջ դառնութեան թոյնը ամ-բարած էր։ Ու այդ թոյնէն լեղիացած սրտովը կը կար-դար Հայոց պատմութիւնը եւ ատելով կ'ատէր «անհաւատ»ը։

Գումգաբուի ցոյցին օրը սիրտը յոյսի ու վախի զգացումներով ցնծած ու տագնապեցաւ։ «Դանակը ո՛լ կոկորդին հասած կ'երեւնար», փսփսաց քանի մը մտե-րիմներու։ Կարծես թէ «Գործին մէջը Ռուսին մատը կայ»։ Իր այս կարծիքը սկսաւ համոզումի փոխուիլ, երբ Յու-լիս 15ին յաջորդ օրը փաշաներուն մռայլ ու մտահոգ դէմքերը տեսաւ։ Սիրտը պաղշտկեցաւ, ու «օ՜խ» մը քա-շեց։ Հազար տարուան ցեղային վրիժառութեան սկզբնա-ւորութիւնը կը տեսնէր։ Սմքած ինկաւ, երբ բանտերը Հայերով լեցուեցան, ու դէպի արեւակէզ Ափրիկէ շղթա-յակապ Հայեր ճամբայ դրուեցան եւ «Ռուսին մատ»ը չե-րեւցաւ։ Իրիկուն մը օղիի միջոցին, մտերիմներուն ըսաւ.

— Մեր հիններուն խօսքն է թէ «Աստուած տաճկին թօփուզը Հայուն գլխէն պակաս չընէ, բայց՝ Մոսկովին թօփուզն ալ տաճկին գլխէն պակաս չընէ»։ Ասկէ ետքը

տաճկին քոփուզը առաջուընէ աւելի ուժով գլուխնուս պիտի զարնուի, վասնզի Մոսկովին քոփուզը տաճկին գլխուն վրայ չի տեսնուիր կոր։

Հին մարդը նորէն երեւան եկաւ. տաճկին առջեւ ժպիտը երեսին վրայ, ցաւը հոգուն մէջ Հայը, որ ապրիլ կ'ուզէր։ Նորէն իր վզին վրայ ծանրացած զգաց «խոհեմ-զգուշաւոր վարմունք»ի բազմադարեան անուրը, որ խորտակելու յոյսը ունեցաւ րոպէ մը։ Եւ այն օրը Հայաստանցի տէրտէր մը հայութեան ու անզուսպ պահանջումը «ազատութիւն եղբարց մերոց»ին մէջ գոռացող «անխոհեմաբար», ու «որ օրհնես զայնոսիկ»ին մէջ դառնութեան շեշտով մը ցեղին անէծքը արձակեց «անզգուշաբար», ռայան վախցաւ։ Ժառանգական ստրկացեալ արիւնը նորէն իր հանդարտիկ ընթացքը շարունակեց։

Է.

Տէր Յուսիկ, որ Պոլսէն Սամսոնի ճամբով մեկնած էր, նոյն ճամբով նորէն Պոլիս վերադարձաւ երկու տարի ետքը։ Այս անգամ չիտակ Պատրիարքարան չգնաց, ոչ ալ զինքը թաղի մը եկեղեցին ղրկեցին։ Մեն մինակ չէր դար․ ուրիշներ ալ կ'ընկերանային իրեն։ Կուգային խըմբովին, առանց իրենց ազատ շարժման տէր ըլլալու։ Ոտքերնին շղթայ անցուած էր։ Շոգենաւէն չիտակ Պապը Ջափթիէ տարուեցան։ Շղթայակալներէն մէկ մասը Պոլսոյ բանտերը զետեղեցին, ուրիշներ Աքեա աքսորուեցան։ Տէր Յուսիկ այս վերջիններուն մէջ էր։

Հայաստանցի տէրտէրը Պոլսէն ո՛չ զզուած, ո՛չ սմքած, ոչ ալ բարկացած մեկնած էր։ Քրիստոսի սիրոյն իր արիւնը առանց տրտունջի թափելու պատրաստ քահանան բանի տեղ չէր կրնար դնել եկեղեցիին ու ժողովուրդին սիրոյն համար կրած չնչին տառապանքները։ Իր սրտին մէջ քրիստոնէութիւնը ու ազգութիւնը ի մի ձուլուած էին. զանոնք իրարմէ անջատելու անկարող էր, ինչպէս անկարող էր իրարմէ զատել Քրիստոսի աստուա-

ծային և մարդկային բնութիւնները։ Մէկուն համար ուրախութեամբ նահատակուողը ուրախութեամբ պիտի մարտիրոսանար և միւսին համար։

Ու յետոյ, Յուլիս 15ի պայծառ արեւը գինքը այլակերպած էր։ Դարերէ ի վեր աղուէսը կառնքի մատաղ ընտրող հայ գեղացին, Յուլիս 15ին, առիւծի կորիւնը ցեղային գինանշան ընդունեց։ Տէր Յուսիկ Պոլսէն կազդուրեալ կը մեկնէր։ Ինքն ու Արշամը միասին ճամբայ ելան։ Արձակուրդի օրերը վերջանալու վրայ ըլլալով, ուսուցիչը արդէն երկիր պիտի վերադառնար, ուր կատարելիք նոր պաշտօն մըն ալ ունէր իբր ներկայացուցիչ։ Ըստ նախորդ որոշման մը, տէրտէրը Պոլիս պիտի մնար այնտեղ ուր «ընկերութեան» հետ երկրին յարաբերութիւններ ամրապնդելու և զօրեղ կազմակերպութիւն մը հիմնելու նպատակաւ։ Հայրապետ էֆէնտիին միջամտութիւնը այս ծրագիրը քանդեց։ Տէրտէրը «Խորհուրդ մարդկան կամք Աստուծոյ» ըսելով մեկնեցաւ։ Սամսոնի վարչական մարմնին հետ խորհրդակցութիւններէ յետոյ, հարկ տեսնուեցաւ որ տէր Յուսիկ փոքր Հայք այցելութիւն մը ընէ և ձմեռը դառնայ իր տեղը։ Վարժապետը իր ճամբան չարունակեց. քահանան Մարզուան, Սեբաստիա, Եւդոկիա այցելեց, ու ձմեռը Տոմուզ գեղ գնաց։ Գարնան նորէն ճամբայ ինկաւ։ Իր գեղին երիտասարդութիւնը, որ այժմ կազմակերպութեան մէջ էր, տէրտիրոջ բացակայութեան պատճառը գիտէր։ Ուղեւոր կազմակերպիչը կը չրջագայէր ամբողջ փոքր Հայք, ամէն կողմ քարոզելով, խրախուսելով, կազմակերպելով։ Արմատան անցաւ և Արխանեանին ընկերներուն հետ երկար տեսնուեցաւ. Մարզուան՝ Ատամ Արսլանեանին ու խումբին հրացաններ ինքն օրհնեց, ու ատեն մը հրոսակ ալ եղաւ։ Երկարօրէն տեսակցեցաւ Զաքարեանին ու Շմաւոնին հետ, զանոնք միացնելով։ Եւ այս առթիւ բարերար դեր մըն ալ կատարեց։ Աստուածամարտութեան կռիւը ապառնալիք մըն էր ազգային դատին յաջողութեանը դէմ։ Ժողովուրդը սկսած էր խրտչիլ Եւրոպայէն եկող հրետա-

սարդներէն։ Գիւղացի տէրտէրը խօսեցաւ յանուն հայ ժողովրդին։ Ինքն էր որ ըսաւ.

— Օրհնածներ, մենք անհաւատ Թիւրքին թշնամի ենք ի միջի այլոց և այն պատճառաւ ալ, որ մեր եկեղեցիները կը կողոպտեն, մեր տաճարները կը պղծեն ու ձեռքերնէս կ'առնեն։ Դուք եկեր Աստուածնիս ալ մեզմէ կը յափշտակէք։ Թէ որ Աստուած չկայ, անդիի աշխարհ չկայ, արքայութիւն չկայ, դժոխք չկայ։ Ամէնուն ըրածը իր քովը պիտի մնայ, ու մենք չան պէս պիտի սատկինք լմնանք, ան ատեն Հա՞յը ինչ է, Տաճի՞կը ինչ է։ Մէկը «հաց» կ'ըսէ, միւսը՝ «էքմէկ», տարբերութիւնը ա՞ս է։

Տէր Յուսիկ, նախնական ուսում ստացած մարդ, չը հետամտեցաւ Եւրոպայէն եկող «գիտունները» համոզելու, այլ պարզապէս անոնց սպառնալիք ըրաւ, ժողովուրդին բիրտ ուժին կռթնելով։

— Ես ձեզի հոսկէ ժողովուրդին ձեռքովը տեղերնիդ կը ճամբեմ, թէ որ մէյ մը ալ կրօնքի դէմ խօսիք, ըսպառնաց։ Մեր գործը, կը պոռար, անհաւատ Թիւրքին հետ է։ Ամէն մէկերնիս մեր արիւնը թափելու պատրաստ ենք։ Միթէ այնքան ապուշ ենք որ կրօնքը ջնջելու համար նահատակուինք, հէ՞։

Տէր Յուսիկ օր մը Թումանեանի խումբին հետ գըտնուած պահուն, ճիւպպէլի մէկը տեսաւ։ Անժպիտ մարդ մը, քաղցրախօսիկ, հեզ ու խոնարհ, երեւոյթը՝ աստուածավախ։ Այդ դէմքը իրեն անծանօթ չթուեցաւ։ Բայց ո՞ւր տեսած էր։ Յիշողութիւնը պրպտեց, երկա՛ր պրպըտեց։ Սրտէն ուժ մը զինքը դէպի այդ անծանօթը կը մըղէր։ Մէկէնիմէկ հրճուանքի սարսուռով մը գլխէն մինչեւ ոտքը ցնցուեցաւ։ Տարակոյս չունէր. ա՛ն էր, պատուելին, որ օրին մէկը իշուկովը իրենց գիւղը եկած էր, լուսահոգի տէր Թադէոսին տանը, ծեծ կերած և աշխարհաբար Աստուածաշունչ մը ձգելով փախած էր։ Ու այդ հալածեալ «բռոտ»ը, այդ հալածեալ Աստուածաշունչն էին որ զինքը ու ամբողջ գեղը փոխած էին։ Տէրտէրը կամաց

կամաց միտքը բերաւ պարագաները, ու պատուելիին հանդիպած էր։ Տարինե՛ր անցեր էին։ Օր մը քաղաքը Արշամին հետ պտտած, վարժապետը զինքը արմուկովը մշտած, ու «բռատը ցոյց տուած էր։ Արիւնը գլուխը ցատկեր էր։ Անկէ ետքը քանի մը անգամ ալ հանդիպած էր պատուելիին, միշտ խոռ խոռ նայելով անոր։ Ալ ետքէն զայն չէր տեսած, ու մոռցած իսկ էր։ Հիմակ այդ մարդը տեսիլքի մը պէս կ'երեւար իր աչքերուն։ Երկիւղածօրէն անոր մօտեցաւ ու ինքզինքը ճանչցուց։ Պատուելիին շատ ծանօթ էր տէր Յուսիկ անունը։ Անոր աչքերուն մէջ ալ ուրախութիւնը փայլեցաւ ի տես այդ քահանային, որ հայ ժողովուրդը իր իսկութեան մէջ կը մարմնացնէր։

Երբ կարգը եկաւ, տէրտէրը պատմեց թէ ինքը անուղղակի աշակերտն է իրեն՝ պատուելիին։ Այս վերջինը զարմանք յայտնելուն պէս, Յուսիկ պատմեց շատ տարիներ առաջ իր գիւղը պատահած դէպքը։ Պատուելին ալ քիչ մը մտմտալէն յետոյ, անանկ բան մը յիշեց։ Իր Առաքեալի պաշտօնին մէջ այնքան քաղաքներէ ու գիւղերէ հալածուած ու ծեծ ուտելով վռնտուած էր որ, ամէն մէկ դէպքը նոյնհետայն ճշգրտօրէն յիշելու անկարող կը գտնուէր։

Պատուելին ալ գիւղէ գիւղ պտտելով կազմակերպութիւններ կը պատրաստէր ու հրոսակներուն կ'այցելէր։ Եւ անկէ ետքը տէրտէր ու պատուելի մէկտեղ պիտի հալածուէին։ Իրենց անձին մէջ հայութիւնը կը միանար ընդդէմ հայութեան ու քրիստոնէութեան թշնամիին։

Ու մէկտեղ բանտը նետուեցան պատուելի, տէրտէր, ամերիկեան գոլէճի փրոֆէսօր, պատանի, երիտասարդ, փերեզակ, ջորեպան։ Ամէնքն ալ հայ, ամէնքն ալ քրիստոնեայ։

Տէր Յուսիկ Մարզուան կը գտնուէր աղետաւոր օրերը, երբ առտու մը պատերը փակցուած գտնուեցան Հինտիստան Մանունի յայտարարութիւնները։ Աթէնքէն մասնաւոր հրահանգներով Փոքր Հայք ղրկուած այդ թուղ-

թերը՝ պոլիս գահընկեցութեան մը պատրաստութիւնները կը ծանուցանէին։ Անդին եղլոզ յուզումը տիրեց և ամենախիտ միջոցներ ձեռք առնուեցան ամբողջ փոքր Հայքի մէջ։ Տէր Յուսիկ ընդհանուր ներքակալութիւններուն ինքն ալ բռնուեցաւ։ Ո՛չ Մարզուանէն էր, ո՛չ Չըրչականերէն. այդ կողմերը ի՞նչ գործ ունէր։ Ամենախիտ հարցաքննութիւններ չատ բան յայտնեցին։ Տէր Յուսիկին դերը հաստատուեցաւ։

Ընդհանուր ամբաստանեալներուն դատը Էնկիւրիի դատարանին առջեւ սկսաւ տեւնուխլ։ Տէրտէրը որոշեց ինքզինքը արդարացնելու չաչխատիլ։ Կ'ըմբռնէր թէ ինքնարդարացումն՝ ուրացում էր։ Ուրացումն ալ՝ գաղափարին պարտութիւնը։ Հայ ժողովուրդին աչքերը Էնկիւրի յառած էին, նոր հայութեան գողգոթան։ Պիտի չանա՞ր ինքզինքը արդարացնել, եթէ իր քրիստոնէութիւնը յանցանք համարուելով՝ ամբաստանուէր։ Ու հայութեան դատը հիմակ իր կրօնքը չէ՞ր։

Ը.

Ըսելիքին վրայ բանտին մէջ երկարօրէն խորհեցաւ։ Թրքերէն լեզուին թէեւ անընտել, բայց իր յայտարարութիւնները կարող էր պարզօրէն բացատրել։ Սակայն դատարանին օրը երկարաբանելու պէտք չունեցաւ։ Դատաւոր, ժողովուրդ, ամբաստանեալ, ամբաստանող, ամէնքն ալ սարսեցան այդ վրիժառու ձայնէն։ Երբ ինքնապաշտպանութեան կարգը տէր Յուսիկին եկաւ, անիկա պարզապէս պատասխանեց.

— Ոչառնի էֆէնտին պէտք եղածը ըսաւ։ Իրեն ձայնակից եմ։ Աւելցնելիք ուրիշ բան մը չունիմ։

Երբ բանտ վերադարձան, տէր Յուսիկ Ոչառնիին ճակատը պագաւ ուրախութեան արցունքներով։

Ամէնքն ալ մահուան դատապարտուեցան։ Բայց նահատակութեան՝ հինգ կարիճներ միայն արժանացան։ Անոնք իրենց ձեռքով մահմետականին արիւնը թափած էին։ Միւսներուն պատիժը մշտնջենական բանտարկու-

թեան փոխուեցաւ։ Խմբովին Պոլիս բերուելով, ոմանք հոն բանտերը զետեղուեցան, ոմանք ալ բերդաքաղաքները ղրկուեցան։ Այս վերջիններուն մէջ էր ալ Յուսիկ։

Թ.

Յուլիս 15ին կ. Պոլսոյ վարչական դրութեան մէջ մեծ փոփոխութիւն մը կը մտնէր։ Կեդրոնական ատիկանութիւնը, որ մինչեւ այդ ատեն երկրորդական դիրք մը ունէր, յանկարծ ամենամեծ կարեւորութիւնը կ'ստանար հայկական վտանգին ազդած սարսափէն։ Աննչան պաշտօնեայ երիտասարդ մը, մէկէնիմէկ ատիկանութեան նախարարութեան կոչուելով, պիտի ներքեւ առնել մինչեւ իսկ Սատրազամն ու ներքին գործերու նախարարը, որոնց առորդասական պաշտօնեան կը մնար, ըստ վարչական կարգ ու կանոնի։ Հինաւուրց փաչաներուն անհանդուրժելի էր իրենց վրայ ծանրացած այս հսկողութիւնը։ Այդ նախարարները միանգամայն կը վախնային թէ ատիկանութեան նոր պետը՝ փառատենչիկ զգացումներէ մղուած, հայկական խնդիրը կրնար բորբոքել, առիղձելու համար կնճռոտ կացութիւն մը, որուն բոլոր հանգոյցները իր ափերուն մէջ առնելով, յաջողէր մինչեւ վէզիրութեան բարձրանալ։ Ուրիշներ ալ կը կարծէին թէ, այդ նոր նախարարը՝ իբրեւ ազատամիտ հօր մը որդին և իբրեւ մտերիմ մը երիտասարդ Թիւրքերուն, արտանց կը համակէր երկրին մէջ ծագած ամէն չարժուման։ Դիւանական քաղաքականութեամբ մը իր պաշտօնէն պիտի օգտուէր, հայկական վրդովումները բորբոքել պահելու համար, որպէսզի անխուսափելի դառնայ եւրոպական միջամտութիւն մը, որմէ միայն կարելի է յուսալ Թիւրքիոյ բարեկարգումը, ուստի և փրկութիւնը։ Փառասիրութիւն ու հայրենասիրութիւն կրնային իրենց փոխադարձ չահերը համերաշխել։ Բ. Դրան մեքենայութիւնները սկսան, տապալելու համար ատիկանութեան նախարարը։ Բայց ան

չնորհիւ իր բազմաթեղուն մտքին ու ընլտրզը ունեցած պաշտպաններուն, իր ազդեցութիւնը օրէ օր աւելի կ'ընդարձակէր ու կ'ամրապնդէր։ Փաշաներէն ոմանք մտաբերին Հայոց Պատրիարքարանը եւս գործիք ընել, իրենց հակառակորդին տապալումին դիւրացմանը համար։ Այս նպատակաւ ձեռք առին Հայրապետ էֆէնտին։

Թիւրքերուն հետ հայուն հնաւանդ վարուզբութեան այս մարմնացումը, կը չարունակէր նաեւ այն հին քաղաքականութիւնը, որով Հայերը կը մասնակցէին երկրին բարձրագոյն վարչութեան մէջ կազմուած չահախնդրական կամ քաղաքական թիւրք կուսակցութիւններու։ Այդ Հայերը իրենց հնարամիտ խելքովը, դրամական ուժովը և նպաստաւոր ուրիշ պարագաներու ազդեցութեամբը կը դիւրացնէին բարձրաստիճան պաշտօնատարներու բարձրացումները և անկումները։ Օրթագիւղաբնակ էֆէնտին ալ՝ որ հակառակիկանական փաշաներուն գաղափարակից մըն էր, ինչպէս և չահակից մը, օգտուեցաւ Պատրիարքարանին վրայ իր ունեցած ազդեցութենէն, նոր դէպքերուն պատճառաւ այլեւս անսահման, որպէսզի դիւրացնէ Սատրազամին ու ներքին գործոց նախարարին խորհուրդներուն յաղթութիւնը։ Եւ ահա Պատրիարքարանէն գանգատ Դուռը և Ընլտրզ, ընդդէմ ոստիկանութեան նախարարին։ Ու նկաւ օր մը որ Աչըգեան Պատրիարքը կառավարութեան վերջնագիր մը տուաւ թէ կամ ինք պիտի հրաժարի կամ ոստիկանութեան նախարարը։ Բայց Սուլթանը երկուքն ալ իր պաշտօնին վրայ պահեց։ Զապթիէ Միւխլիսին քաջատեղեակ էր իր դէմ լարուած մեքենայութեանց գլխաւոր դաւադիրին անձնաւորութեան. անոր ջախջախումը ծրագրեց, բայց սպասելով բարեպատեհ առիթի մը, որ կրնար ներկայանալ ուշ կամ կանուխ։ Շատ չանցաւ, նախարարական փոփոխութիւններ տեղի ունեցան, նոր դահլիճ մը կազմուեցաւ։ Ան ալ հաշտ աչքով չէր դիտեր ոստիկանութեան ամենատպդեցիկ պետը, բայց կ'զգուշանար անոր դէմ կռուելէ։ Հայ էֆէնտին ալ համակերպեցաւ Դրան նոր քաղաքականութեան։

Ու Հայկական դէպքերը իրարու կը յաջորդէին եւ բեւեռակայութիւն սարսող արագութեամբ։ Պատրիարք ու վարչապետ չրջահարներու զոհ կ'երթային, երկրէն պայթուցիներու որոտներ, Սասունը հայկական խնդիրը կը վերաբանար, ու Պերլինէն տասնըւթ տարի հաքը՝ պետութիւնները Հայոց դատին տէր կը կանգնէին։ Այս բոլոր նորատեսիլ երեւոյթները պահպանողական հայը կը չուարեցնէին։ Այլեւս նաւապետն էր, որ կոչնացոյցը կորսնցուցած էր։ Մերթ կը տաքնար, կ'ոգեւորուէր, կը յուսար, մերթ կը սմքէր, տարակուսանքներէն ջլատուած։ Թիւրքերը աղէկ ճանչնալուն՝ «ա՛խ, կ'ըսէր թիւրքը նապաստակը կառքով կ'որսայ. վախնամ թէ հախերնուս գան»։ Սեպտեմբեր 19ին ցնծաց. սխալած ըլլալուն ուրախութիւնը ունեցաւ պահ մը։ Տրապիզոնի կոտորածին լուրը առած օրը, երկու ձեռքը գլխուն զարկաւ։ Ջարդերուն գուժերը, իրարու եռեւէ արագավազ, իր բոլոր վախերը կ'իրականացնէին։ Ու փրկութեան աղօտ նշոյլ մը չէր ընդնշմարեր։

— Ա՛խ, ճահիլներ, ճահիլներ, կը կսկծէր, մտերիմներուն հետ յեղափոխականներուն վրայ խօսած ատեն։

* * *

Իրիկուն մը, 1884ի վերջին օրերը, Հայրապետ էֆէնտին չոգենաւէն հլլելուն, երբ Օրթագեղի չուկայէն կ'անցնէր, մուխարը իր գինետունէն դուրս ցատկելով, ընդ առաջ եկաւ, դէմքը այլայլած, բարեւը խոնարհաբար տալէ յետոյ ըսաւ.

— Էֆէնտի ծառանիդ ալ հիմակ ձեզի պիտի գար։ Նոր բան կայ։

Ու կամացուկ մը վստահաց թէ ոստիկանութիւնը ցերեկը տուն մը խուզարկութիւն ընելու եկած էր։

— Ի՛նչ կ'ըսես, գոչեց էֆէնտին, դեմ դիմին կարած։

Մուխթարը եղելութիւնը պատմեց։ Նոյն օրը Սթանպօլ, Օրթագեղցի մը ձերբակալուած էր։ Ջէյթունի համար հանգանակութիւն ըրած ըլլալու ամբաստանութեամբ։

երիտասարդը գանահարումին չդիմանալով, իմացուցած էր հանգանակած դրամը ու նուիրատուութեանց թուղթը Օրթագիղ վարժուհի երկու քոյրերու տունը պահած ըլլալը։ Ոստիկանները երիտասարդը կառքով գիղ բերած էին։ Օրիորդները թէպէտեւ ամէն ինչ ուրացեր էին, բայց ի լուր երիտասարդին ազաղակներուն՝ թէ դինքը ձեծի տակ պիտի սպաննեն, հարկադրուեր էին ձեղուներէն թուղթն ու դրամը հանել և ոստիկաններուն յանձնել։

Դէպքը չատ ծանր համարուեցաւ։ Հայրապետ էֆէնտին տուն չգնաց և կառք մը նստելով չիտակ Պէշիկթաշ վազեց։ Հասան փաշան ալ արդէն իրեն մարդ ղրկած էր, ու կը սպասէր։

Գործին ծանրութիւնը հո՛ն էր, որ Պոլսոյ կեդրնական ոստիկանութիւնը յանդգնած էր ատք կոխել Հասան փաշային իշխանութեան սահմաններէը։ Պէշիկթաշ ու Օրթագիղ՝ իբր Եըլտըզի շրջափակին մաս՝ Հասան փաշայի բացարձակ պատասխանատուութեան ներքեւ էին։ Սուլթանը իր արթուն և հաւատարիմ պաշտօնէն գոհ էր։ Ջրիասոնեաներն ալ ոստիկանական խստութիւններէն ազատ կը մնային, հանդարտ կենալու պայմանաւ։ Օրթագիղի մէջ Հայոց երաշխաւորը Հայրապետ էֆէնտին էր։ Այդ թաղը երբեք ուղղակի ձերբակալութիւն կատարուած չէր։ Օրթագիղցիները Սթանպօլ, Գալաթա կը բռնուէին, բայց ո՛չ Օրթագիղ։ Ի փոխարէն այս հանդարտութեան, Հասան փաշան ալ իր պաշտպանողական հովանին այդ թաղերուն վրայ կը տարածէր։ Եւ քէն, Օգոստոս 16ին, Պէշիկթաշ ու Օրթագիղ, ուր մահմետականները բազմաթիւ են ու զօրաւոր, ոչ մէկ Հայու «քիթ արիւնեցաւ», չնորհիւ Հասան փաշային և Հայրապետ էֆէնտիին։

Էֆէնտին երբ Պէշիկթաշի պահակատոցը հասաւ, փաշան մոլեգնոտ էր։ Ծանր դէպքը, սարսափը, Օրթագիղէն հանգանակութեան թուղթ մը գտնուած ըլլալը չէր, այլ Օրթագիղ խուզարկութիւններ ընելու յանդգնութիւնը։ Այս օրինակ համարձակութիւն մը կասկած կուտար թէ Եըլտըզի մէջ դաւեր կը լարուէին։ Իսկ Օրթագիղ

գտնուած թուղթը ո՛չ Հայրապետ էֆէնտիին, ո՛չ Հասան փաշային ալ լրջութիւնը կը վարկաբեկէր։ Ի նպաստ Զէյթունի հանգանակութիւնը Օրթագեղ չէր կատարուած և նուիրատուներէն ոչ ոք Օրթագեղցի էր։ Ուրեմն Օրթագեղի «պատիւը անաղարտ կը մնար»։ Հայրապետ էֆէնտին երաշխաւոր չէր չուկան պատահած դէպքերու համար և ոչ ալ «գրպանը մոռցուած» թուղթի կտորի մը համար պատասխանատու։ Փաշան իր բարեկամը բնաւ չմեղադրեց, բայց նոյնհետայն երկու օրիորդները կանչել տուաւ և Օրթագիղէն աքսորման դատապարտեց, իրենց «անըզգուշութեանը» համար։ Կրնային Պոլսոյ ուրիշ ո՛ւէ մէկ թաղը երթալ նստիլ, և հոն ուզածնին ընել։ Փաշային ի՞նչ, թէ Սամաթիա կամ Սկիւտար ի՞նչ կը պատահէր։

Խնդիրը թէեւ Հասան փաշային ու Հայրապետ էֆէնտիին միջեւ կարգադրուեցաւ, բայց ոստիկանութեան ձեռքը զէնք մըն էր, մասնաւորապէս հայ էֆէնտիին դէմ։ Զապթիէին պետը իր երբեմնի հակառակորդին ջախջախումը օրին մէկը դիւրացնելու համար, արդէն 1890էն ի վեր անոր մասին Եըլտըզ աննպաստ տեղեկութիւններ կուտար։ Օրթագիւղի դէպքը ընդարձակ ճուռնալի նիւթ հայթայթեց։ Իբր թէ Հայրապետ էֆէնտի օգտուելով Օրթագեղի բացառիկ դիրքէն. հոն յեղափոխական գաղտնի կեդրոն մը հաստատած էր, ինչպէս Զէյթունի հանգանակութեան պարագաները կը հաստատէին։ Եւ Հասան փաշան ալ անգիտակից գործիք մըն էր հայ դաւադիրին ձեռքը։ Այսպէս, կեդրոնական ոստիկանութիւնը մէկ կողմէն Պէշիքթաշի պաշտպանին սրտահաւութիւնը կասկածելի ընելով՝ միւս կողմէն ալ հայ էֆէնտին վերջնականապէս միմլիմիս կ'ընէր. այսինքն կասկածելի ցոյց կուտար Եըլտըզին։

Ժ.

Պոլսոյ 1896ի Մեծ-կոտորածէն մէկ քանի օր ետքը, ոստիկանական պաշտօնեայ մը Հայրապետ էֆէնտիին գրասենեակը ներկայանալով, քաղաքավարօրէն խնդրեց Պա-

պը Զապթիէն հրամմել, փաչային հետ առեւակցութիան մը համար։ Էֆէնտին առանց ոեւէ տարակուսանքի կարծէս թէ այդ տագնապի ժամանակները իր հետ Հայոց գործերուն վերաբերմամբ խորհրդակցութիան մը պէտքը տեսնուած էր։ Երբ պաշտօնատան մեկնեցաւ, ինքն ալ կառք մը կանչելով Պապը Զապթիէ հրամայեց։ Այդ պահուն երէք կասկածէ մը դրդուած՝ չորս կողմը դիտելու հետաքրքրութիւնը ունենար, պիտի նշմարէր հրաւիրակը՝ խանին բոլորտիքը դիզերուն։ Ու երբ իր կառքը յառաջանալ սկսաւ, ուրիշ մըն ալ անոր ետեւէն կ'երթար, մէջը միեւնոյն պաշտօնեան։

Էֆէնտին, ոտիկանատան մեծ սրահը եկեղեցւոյն, իր հրաւիրակն ալ ետեւէն հասնելով, զինքը պույուրուլով մը տնօրէնին և ոչ թէ նախարարին սենեակը մտցուց։ Տնօրէնը իր այցելուն ոտքի եկեղեցով ընդունեց, ինչպէս պատշաճ էր վարուիլ պետական բարձր աստիճանաւորի մը հետ, բայց այնպիսի դիրք մը բռնեց որ անոր նստելու ժամանակ չթողուց։ Ծամծմելով մը ըսաւ թէ օրուան կացութիան վերաքերեալ ինչ ինչ գործերու համար իրմէն քանի մը տեղեկութիւն պիտի խնդրէր։ Էֆէնտին պաճ իւսքիւճ — գլխուս վրայով — իր ծառայութիւնները մատուցանելու պատրաստակամութիւն յայտնեց։

— Բայց այսօր չատ ղրպած եմ։ Ձեր վեհմութեան հետ երկարօրէն տեսակցիլ կարող չեմ, իմացուց միւտիր պէյը։

— Ո՛ր օրուան համար որ կ'ուզէք, վերստին կանգամ, պատասխանեց էֆէնտին։

— Իրաւ որ չեմ գիտեր, թէ ե՞րբ յարմար ժամանակ կրնամ գտնել, ծամծմեց Թիւրքը։

Ու իր չնագայլի դէմքին վրայ հրճուանքի ժպիտով չարունակեց.

— Ինչ հարկ, որ երթալով գալով յոգնիք։ Լաւագոյն կ'ըլլայ որ քանի մը օր մեզի հիւր մնաք ու ո՛ր օրը յարմարի՝ տեսակցինք։

Եւ առանց դիտողութեան մը սպասելու, դռնէն

դուրս ելաւ։ Վսեմափայլ էֆէնտին կայնած տեղը պաղած մնաց։ Երկու ոստիկան ներս մտան, և սովորական պու-յուրուճովը զինքը տարին սենեակ մը, որուն դուռը վրա-յէն կղպեցին, մենը խխքիյար, յարաբերութենէ զրկուած, յայտարարութեամբ։

Բակին վրայ նայող մեծ սենեակին մէջ, պատուհա-նին առջեւը ոտքի վրայ, կոլոնուօրեալը կը ծխէր, կը ծխէր, մտածկոտ, երազուն, աշնան գաղջ իրիկուն մը, մարը մտնող արեւուն անուշութենէն թմրած։

Կործանած էր։ Ժամուան մը իսկ բանտարկութիւնը կը բաւէր, ինչպէս րոպէ մը տեւող երկրաշարժը, իր տու-նը փլուզումին։ Թիւրք միջավայրը կը ճանչնար։ Հայ-կական խնդրին ծագումէն ի վեր մահմետականներուն հանրային կարծիքին ուշադիր հետեւած ըլլալով, անոնց գրգռեալ զայրոյթին կատաղութիւնը իրեն քաջածանօթ էր։ Ինք արդար կամ անարդար՝ կործուած էր։ Այլեւս ամէնուն աչքին պիտի ներկայանար իբր Օսմանեան տէ-րութեան խային մը։ Ու իր պարագան կը ծանրանար նա-մանաւանդ այն նկատումով, որ տէրութիւնը զինքը փառ-քերով ու պատիւներով յղփացուցած էր, իր ամբողջ հա-րստութիւնը ինչպէս և դիրքը Թիւրք կառավարութեան պարտական էր։ Փճացած էր իր վարկը այլեւս. փաշա-ները պիտի զգուշանային հետը ո՛եւէ յարաբերութիւն ու-նենալէ։ Կառավարական պաշտօնատուները առիթէն օ-գուտ պիտի քաղէին իր մեծաքանակ պահանջները չվճա-րելու համար։ Մեծ գործեր ընելու անկարողութեան պի-տի դատապարտուէր։ Ու այս ամէն աղէտները կրնային ոչինչ համարուիլ, եթէ երբեք կարենար ազատուիլ, կը զգար թէ դաւի մը զոհ էր։ Հայ մեծամեծները խորտա-կելու Թրքական քաղաքականութեան մը կասկածը շատոնց ունէր։ Ինքն ալ զոհ պիտի երթար։ Երկարատեւ բանտար-կութեան մը երկիւղը սկսաւ հոգին տիրել։

Ու պատուհանէն մէյ մըն ալ նշմարեց իր գրադիրը, որ առջեւը բեռնակիր մը ձգած, և անոր կռնակը անկողին մը՝ կը մտնէր բակը։ Կարծեց իր դագաղը տեսնել։ Գրա-

սենեակէն հեռացած պահուն, ըստ սովորութեան, իմացուցած էր ո՛ւր երթալը, և միանգամայն չուտ վերադարձը։ Ուշանալուն վրայ, գրագիրը խելք ընելով՝ գինքը փնտռելու եկած էր։ «Եթէ կ'ուզէք, անկողին մը բերէք, ա՛ն հոս պիտի մնայ», պատասխանը ստացած էր։

ԺԱ։

Ամէն անգամ որ Հայրապետ էֆէնտին ճամբան պանդուխտ Հայերու հանդիպէր, որոնք անկողիններ չունէին, Պապը Ջապթիէի կամ կեդրոնական բանտին ճամբան կը բռնէին, իրենցներուն գիշերուան հանգիստը դիւրացնելու համար, «վա՜խ վա՜խ, խեղճ ճահիլներ, կ'ըսէր ցաւելով. ի՞նչ երազներու անխոհեմ գոհեր կ'ըլլան»։

Ա՛լ մթնցաւ։ Ոստիկան մը լամպա մը առած, ներս մտաւ։ Արհամարհական բարեւ մը քրթմնջելէ յետոյ դուռը կղպեց, բանտին գրպանը դրաւ և կօյիկները հանելով, քանաքէի մը վրայ երկնցաւ։ Գիշերը իր վրայ հսկողն էր։

* * *

Յաջորդ օրը քսմիսէր մը բանտարկեալը նախարարին սենեակը տարաւ։ Փաշան կէս ժպտուն, կէս տխուր պատրուակով մը քաղաքավար ընդունելութիւն մը ըրաւ, սիկար ու սուրճ ալ հրամցուց։ Ինչ վերջ ալ քարտուղարի մը հետ եկաւ, թուղթերով, գրիչներով, կազմարով։ Կանոնաւոր հարցաքննութիւն մը սկսաւ, որ քանի մը ժամ տեւեց։ Ամբաստանեալին աչքին առջեւ դրուեցան երգարան մը, արտասահմանեան թերթեր, «Սուրբ Գործ»ին նուիրատուութեան ստացագիրներ, Պապը Ալիի ցոյցին մէկ պահանջմնագիրը։ Այս ամէնը իր տունէն գըտնուած էին։ Առջի օր իր Ջապթիէն տարուելէ առաջ, անդին Օրթագիղ իր բնակարանը մուխթարին առաջնորդութեամբ խուզարկութիւններ կատարուելով, լքուած սընտուկի մը այդ միւգիր գրքերն ու թուղթերը գտնուած էին։ Հիմակ իրմէ բացատրութիւն կը պահանջուէր։

բանտանեալը կռահեց թէ ասոնք իր սպասաւորներուն ըլլալու էին. այդ խեղճ մարդիկը Օգոստոս Շ-էն քանի մը օր առաք բռնուելով, երկիր ղրկուած էին ընդհանուր տարագրեալներուն հետ։ Էֆէնտին այդ հին Հայը, և ոչ իսկ րոպէ մը մտքէն անցուց ինքնարդարացման համար ճիշդ իրողութիւնը ըսել։ Իր ամբաստանութեամբը այդ խեղճ Հայերը կրնային երկրէն բերուիլ, փորձանքի հանդիպիլ. ուստի բաւական համարեց պարզապէս պատասխանել թէ ինքը բանէ մը տեղեկութիւն չունէր։ Ինքն երբեք առանկ թուղթեր, առանկ գրքեր ո՛չ տեսած էր, ո՛չ ալ քովը պահած։ Այս հերքումին վրայ ներս մտցուցին մուխթարը, որ առտուն բերուած էր։ Թաղային այս պաշտօնեան վկայեց թէ արդարեւ այդ ամէնը ինքն իր ձեռքովը Հայրապետ էֆէնտիին տանը մէջ անտուկէ մը հանած է։ Այս հաւաստումը ճշմարտութիւնն էր, և մուխթարը պայն խոստովանելու պարտական։ Բայց գիտէր նաեւ որ այդ անտուկը գացող սպասաւորներուն էր, անկիւն մը նետուած, սակայն այս յայտնութիւնը ընել չուզեց։ Իր տուվորութիւնն էր, և դայս իբրեւ օրէնք կը նկատէր, իրեն եղած հարցումներուն միայն պատասխանել, որչափ հնար էր զգուշանալով աւելորդ խօսքեր ընելէ։ Ու քանի որ ոչ իսկ ամբաստանեալը իրեն դիմում կ'ընէր, այդ անտուկին որո՛ւ պատկանիլը իմանալու համար, ա՛լ իրեն չէին նայիր չհարցուած տեղեկութիւններ հաղորդել։

Յետոյ երկար բարակ հարցումներ եղան կեդրոնական վարժարանէն գտնուած ռուսմերուն համար. ինչպէս և վարժապետներուն և ուսանողներուն մասին ալ։ Հայրապետ էֆէնտի այդ հաստատութեան խնամակալներէն ըլլալով, ոստիկանութիւնը կը ջանար գինքը հոն պատահած դէպքերուն պատասխանատուներէն համարիլ։ Հարցաքննութեան թուղթերը կարդացուեցան, ու բանտարկեալը իր սենեակը տարին։

ԺԲ.

Քանի մը օր վերջը՝ գործը հարցաքննիչ դատաւորին յանձնուեցաւ, և անկէ Ամբաստանիչ Ատեանին։ Բան-

տարկուելէն ամիս մը վերջը, Հայրապետ էֆէնտին կը տառնար իր ամբաստանագիրը, որ չատ ծանր հրեացաւ պիտի ներկայանար դատարանին։

Կը զգար թէ ա՛լ ջախջախուած, կործանած մարդն էր։ Թէեւ երկու փաստաբան նշանակեց, բայց անպարտ արձակման յոյսը չունէր։ Երբեմն լսած էր թէ քաղաքական դատերու մէջ արդարութիւն չի փնտռուիր։ Անշուշտ հայկական տագնապի միջոցին այդ ճշմարտութիւնը ինչպէս ուրիշներուն՝ նոյն և իրեն համար անգամ մը եւս պիտի հաստատուէր։

Սրտաբեկ և յուսահատ, միայնութեան մէջ ինքնիրենը կը հարցնէր թէ՝ «ես ի՞նչ մեծ մեղք գործած եմ, որ Աստուած ինծի այսպէս պատիժ կուտայ»։ Կը պրպտէր իր կեանքը ու չէր գտներ իր խիղճը վրդովող մեծ յանցանք մը։ Անցեալի այդ խուզարկումին մէջ, օրին մէկը, մշուշապատ քօղի մը տակէն աչքին դէմ մը երեցաւ, ղոր յիշել թուեցաւ։ Այդ յիշատակը վանելու փորձ մը ըրաւ։ Բայց դէմքը չէր անհետանար։ Հետզհետէ որոշ կերպարանք մը կ՚առնէր։ Այդ մեծ քիթը, երկայն ծնօտը, անժպիտ դէմքը, սեփ սեւ մօրուքը կուգային իր աչքերուն առջեւը կը տնկուէին։ Ու հակառակ իր ընդդիմադրական ջանքերուն, միտքը կը թռչէր անդին՝ իր Թաղը։ Ամրան վով կիրակի մըն է։ Թաղական խորհրդարանին մէջ կը գտնուի։ Հայաստանէն հկած պանդուխտ աէրտէր մը իր առջեւն է։ Ահա ինքը ձեռքը վերցուցած, կը վազէ Աստուծոյ սպասաւորին վրայ։ «Ծօ՛» կ՚անուանէ օծեալը։ առանց ուրիշներուն միջամտութեանը պիտի ծեծէ, պիտի ըզքեզ Քրիստոսի պաշտօնեան։ Եւ ահա՛ սրբամաթախիծ դէմքը կը սկսի աչքէն անհետանալ, ա՛լ գանիկա չի տեսներ։ Ի՞նչ եղաւ։ Օ՜հ, նորէն կը յիշէ։ Կրակ կարած, պատրիարքարանը կը գտնուի։ Հալածել կուտայ անոր, անօգնական, թշուառ ղարիպը։ Ու կը յիշէ, կը յիշէ։ Օրագիրները կը կարդայ ահա. Էնկլիւրի դատարանին արձանագրութիւնները կը կարդայ։ Դատապարտեալներուն մէջ աէրտէրի մը անունին կը հանդիպի

և այդ պահուն քովը գտնուող Օգոնտիոս էֆէնտին կը հարցնէ. «Սա հոս մէկ հեպսիզ տէրտէր մը եկաւ նէ, ո՞ն է սա հերիֆը.— Հրամմեր էֆէնտի, պատասխանը կը տանայ։ — Իշտէ վերջը ասանկ փորձանքը կը գտնէ, խօսք մտիկ չընելուն»։

Այս յիշատակները կը ցնցին, կը խռովեն հոգին։ Ա՛լ չի տարակուսիր։ Մահմետականներէ ունեցած վախուն՝ նախատած, հալածած էր Քրիստոսի հաւատարիմ ծառան, և անոր ցկեանս աքսորմանը պատճառ եղած։ Եւ Աստուած ալ իր պատիժը կուտար։ Ա՛լ յուզուած, թուլցած, տկարացած, «մեղա՛յ Տէր, մեղա՛յ» կը գոչէ սրտին խորէն։ Զգլուխը իր սիրտը կը հանդարտեցնէ։ կը սկսի ուխտեր ընել. բանտէն ազատուելուն՝ իր մեղքը պիտի քաւէ, տէրտէրը փրկել տալով։

Ու վատահօրէն, Աստուծոյ գթութեանը ապաւինեցաւ։

* * *

Դատարանին առջեւ վսեմափայլ էֆէնտին իրաւցնէ վսեմ հանդիսացաւ. կ'ըմբռնէր թէ իր անձին մէջ իր ցեղն էր որ քրիստոնեայ և իսլամ աշխարհներուն դէմ կը կը դատուէր։ Ջարնուած էր աղքատ Հայը, ջարնուած է մտաւորական հայը, պիտի ջարնուէր և հարուստ հայը։ Ներկայացաւ խրախտաբար։ Մերժեց նախագահին հրամանին հնազանդելով, ոճրագործներու աթոռին վրայ տեղաւորուիլ։

— Այս աթոռը ինծի համար չէ, ըսաւ արհամարհական շեշտով մը։

Թիւրքերը մրմռալ սկսան։ Իրենց համար տարակոյս չկար որ այս Հայը տէրութեան դէմ դաւաճան մըն էր. բայց դաւաճանութիւնը ոճիր մը չէր համարեր, այլ իրաւունք մը, ուստի և կը մերժէր ոճրագործներու աթոռը նստիլ։

Երբ նախագահը ուզեց զինքը պատասխանատու բըռնել կեդրոնական վարժարանին ուսուցիչներուն ընթացքին համար, խնամակալ էֆէնտին հեգնօրէն հարցուց.

— Ու Մուրատ պէ՛յը։

Կարճառօտ բայց յստակ լեզուով բացատրեց թէ այդ Տաղիստանցի իսլամը Սուլթանէն մեծ պաշտօններու կոչուելով հանդերձ, այժմ Եւրոպայի մէջ ազրութեան դէմ կը գործէր։ Միթէ Մուրատ պէյին այս ընթացքին պատասխանատուն իր պետ՞րը կը բռնուէին։

Եւ ունկնդիրները ըմբռնեցին որ ամբաստանեալը Մուրատ պէյին պարագան յիշեցնելով ոչ միայն ինքնարդարացման փափաք մը կը ներկայացնէր, այլեւ դիտել տուած կ՚ըլլար որ երկրին վարչական դրութեան դէմ ըմբոստացողները քրիստոնեայ Հայերը չէին միայն։

Նախագահն ըմբռնեց թէ այս ամբաստանեալին հետ երկարատեւ դատավարութիւն մը չատ անպատեհութիւններ առաջ պիտի բերէր, կարճ կապելու խոհեմութիւնը ունենալ։ Օրինական անհրաժեշտ ձեւակերպութիւններէն յետոյ, դատաւորները խորհրդի սենեակը առանձնացան։ Կէս ժամ հարկ վերադարձան։ Նախագահը դատարանին միաձայն վճիռը ամբաստանեալին հաղորդեց։ Երկու տարուան բանտարկութիւն։

Ժ.Գ.

Դատավճիռը հինգշաբթի օր մը տրուեցաւ, իրիկուան դէմ։ Դատապարտեալը յանկարծակիի չէր գար՝ այս եղքին արդէն սպասելուն։ Զինքը վերադարձուցին Պապը Ջապթիէ, հոնկէ կեդրոնական բանտը փոխադրելու համար։ Յաջորդ օրը այցելուներ եկան։

Իր գործը վերջացած ըլլալով, այլեւս «յարաբերութիւնէ կտրուած» չէր մնար։ Եկողներ հաստատեցին թէ զօրաւոր բարեխօսութիւններ չնորհիւ շուտով ներման պիտի արժանանար։ Եւ իրաւ, յաջորդ օրն իսկ, դատական պաշտօնատունը ոստիկանութեան կը հաղորդէր ներում չնորհող կայսերական իրաւեղ։

Էֆէնտին, առանց ժամանակ կորսնցնելու, կառք մը նստաւ եւ ուղղակի Եըլտըզ գնաց, ու սենեկապետի մը միջոցաւ «իր երախտագիտական զգացումները յատս կայսերական գահոյից» դրաւ։

Սուլթանին պալատէն ուղղակի Օրթագեղ անցաւ։ Նախորդ օրն ու նոյն առտուն շատ անձրեւած ըլլալուն՝ կառքը չէր կրնար մինչեւ Տէրէն յառաջանալ։ Էֆէնտին, ըստ սովորութեան, Թաշնըրախլէն վար իջաւ։ Կանգ առաւ, աչքերը չորս կողմ ժուռ ածեց կարօտագին։ Սիրտը անհուն ուրախութեամբ լեցուեցաւ։ Առտու մը ի՛նչ վիճակի մէջ մեկնած էր հոնկէ, եւ հիմակ ի՛նչ վիճակի մէջ կը վերադառնար։ Եւ տես զինքն չմարելուն՝ խանութէն կամացուկ մը դուրս ելաւ Ֆեսճին, որ միշտ խալըպի կը դրկէր ֆէսը։ Քանի մը քայլ անդին, չաքար եւ ջուր վաճառողն ալ եկաւ։ Ամէն առտու էֆէնտին անոր խանութը կը սպասէր քարշակին, լոխում մը ուտելով եւ ջուր մը խմելով, Դիմացէն բէօրէքճին ալ՝ իր բազմամեայ սափրիչը՝ ցատկեց։ Երեքն ալ շուրջը եկան։ Դէմքերնուն վրայ կը նշմարուէր ուրախութիւն մը որ սրտաբուխ էր։ Բարեւեցին յարգանքով, բայց մտերմական ընտրութեամբ մը, որուն սովոր չէին։ Իրենց խնդակցութիւնները ու բարեմաղթութիւնները թոթովեցին. այնքան յուզուած էին որ չէին կրնար առատ առատ խօսիլ։ Էֆէնտիին սիրտն ալ ելաւ։

Չկրցաւ շատ բան ըսել. ամէնուն հաւասար հարցուց. ընտո՞ր էք։ Աստուծով ամէնքդ ալ ողջ առողջ, հանգիստ էք։ «Ամէնքդ» խորհրդաւոր ցած ձայնով մը արտասանեց։ Ակնարկութիւն էր կոտորածին։

— Փա՛ռք Աստուծոյ, էֆէնտի, ողջ առողջ ենք. վիճակնիս յայտնի է, ըսին։

— Ողջութիւն ըլլայ, Աստուծոյ ողորմութիւնը մեծ է, պատասխանեց։

Հո՛ն, փողոցը, դասակարգերը իրարու կ'եղբայրակցէին տառապանքներուն մէջ իրենց հաւասարութեամբը։ Էֆէնտին ու աղբարը միեւնոյն տանջանքներով կը խոշտանգուէին, առանց խտրանքի, իբրեւ միեւնոյն ազգին զաւակները։ Վսեմ. Հայը այն պահուն որ կը կործանէր այն փաշաներուն ձեռքերէն, որոնց առջեւը խոնարհ երկըրպագու եղած էր, իրեն յենարան ու զօրավիգ կը գըտ-

նէր ժողովուրդին սիրտը, աչխատասէրներ որոնց վրայ միշտ աղքատ վիճակէն նայած էր։ Օտարէն հալածուող ժողովուրդի մը համար հղբայրակցութեան զգացումին ամբողջ անուչութիւնը հիմակ կ'զգար։ Ու կը զգար նաեւ թէ չատ խորունկ իմաստ մը ունէր, ցեղին՝ «սրտէ ի սիրտ ճամբայ կայ» քաղցրախօսիկ առածը։

Մնաք բարով ըսելով, էֆէնտին ճամբան չարունակեց, արտասւմ ու խոհուն։ Իր աչքերը ի զուր չորս կողմերը կը փնտռէին այն դէմքերը զուր պզտիկուց ի վեր տեսնելու վարժ էր։ Ո՞ւր էին հայ համալները որոնք իր անցած տանը բարեւի կը կայնէին։ Անոնց հետ ալ կ'ուզէր երկու խօսք փոխանակել։ Անոնք ալ կը կարօտնար այդ բոպէին։ Եւ տեսաւ կոչտ ու կոպիտ, ժահադէմ թիւրքեր, այն բարի ու համեստ Մշեցիներուն տեղը անցած։

* * *

Կիրակի առտու կանուխ արթնցաւ։ Արեւ արեգակ օր մը կը ծագէր։ Պատուհանը բացաւ ու լիաթոք չնչեց օդին քաղցրութիւնը։ Հոն անուշը կերաւ, սուրճը խմեց, և նստած մնաց։ Բանտարկութեան օրերուն ամբողջ խոնջէնքը հիմակ այդ հանգստեան պահուն կը զգար։ Երկար տանէն հոն մնաց, միշտ մտածկոտ, մերթ ընդ մերթ «վա՜խ վա՜խ» մը հառաչելով։ Ինչի՜ր չէր ըրած, որպէս զի հայ ազգը օսմանցիներուն հաւատարիմ ու անձնուէր մնայ։ Ներսէս Պատրիարքէն մինչեւ գեղացի տէրտէրը, ամէնուն թշնամացած էր, ամէնուն դէմ կռուած էր հակաթրքական ձգտումներուն համար։ Եւ ի վարձատրութիւն իր այս ծառայութեանց, տաճիկը զինքը կործանած էր։ «Վա՜խ, վա՜խ, վա՜խ»։ Ու հոգւովելու համար տեղէն ելլելով, ինքնիրմէն բարձրաձայն ըսաւ. «եթէ արդարն հազիւ կեցցէ, մեղաւորն ո՞ւր երեւցի»։ Եթէ իրեն՝ որ հաւատարիմներու հաւատարիմն էր, այսպէս կ'ընէին, հապա ուրիշներուն ի՜նչեր չէին ըներ։ Եւ հիմակ ալ աղէկ կ'ըմբռնէր Ներսէս Պատրիարքին, յեղափոխականներուն «անխոհեմութեան» պատճառը։ Մարթելու համար գանակը վզին

դրուած մարդէն, իր չարժուձևերուն մէջ զգուշաւոր խոհեմութիւն կրնա՞ր պահանջուիլ։

Հագուեցաւ, եկեղեցին առեն էր, իյաւ գնաց։ Խորհրդարանին աչք մը նետելով, չիտակ խնդրակատար անցաւ, ուրկէ մտած առեն տոքերը թեթեւ մը դողդղալ սկսան։ Ժամկոչը ուրախութեամբ ընդառաջ եկաւ։ Ան ալ իր բարեւը մեծմօրէն տուաւ։ Էֆինտին մեծկակ գոհունակութիւն մը զգաց, այն հինաւուրց վանցին տեսնելուն։ Հայաստանցի պանդուխտներէն ան կը մնար միայն։ Եկեղեցին անբռնաբարելի էր. հոն ոչ ոք կրնար թուրք մը Աստուծոյ սպասաւոր դնել։

Պահարանը՝ իր աթոռը տեղն էր. հոն գնաց։

«Հաւատամք»ին ուխտարանը կը կարդային։ Գլուխը բացաւ, երկիւղածութեամբ ունկնդրեց։ Մտախոհ և զգացեալ կը հետեւէր արարողութեանց։ Յանկարծ ցնցուեցաւ։ Սպասաւորող քահանան «Եւ չնորհ յառաջիկայ ժողովըրդեանս» կ'աղաղակէր բարձրաձայն։ Ո՞ւր մնաց «ազատութիւն եղբարց մերոց»ը, որուն կարօտը կը քաշէր։ Յիշեց ու գլուխը վայրահակեց։ Վեց տարի էր որ Օրթագեղի ժամը կը լմնաուէր, Հայ ժողովուրդը կազդուրող հաւատարծարծ «Ազատութիւն»ը։ Օր մը ինքն ալ գերեզոց հղած էր, ու ժողովուրդը իրեն համար ալ վախցած էր ձայնը երկինք բարձրացնել, առ Աստուած աղերսել։ Սըրտաբեկ մնաց։ «կեցս»ին յառաջացաւ դասը, պատարագտուրին ժամուցը պատրաստած։ Ու լսեց «որ օրհնես»ը, ինչպէս ինքը սրբագրած էր։ Վեց տարի է որ քերանները ա՛լ վարժուած էին ամէն թագաւորներու համար հաւատարապէս աղօթել։ Սուլթանն ալ քրիստոնեայ թագաւորներուն հետ խառնել։ Ստորակէտ մը բաւական եղած է քրիստոնէութեան ոգին փոխելու։ Ու չլսուեցաւ «զինուորեալ մանկանց»ն ալ։ Նորէն էֆէնտին գութիէն դուրս եկաւ, բայց այս անգամ ինքն իր անձին դէմ զայրացած։

Իր յանցանքին մեծութիւնը կ'ըմբռնէր. Հայ ժողովուրդը ինքզինքը իր տաճարին մէջ ամփոփած՝ իր այրած սիրտը դարերէ ի վեր կը մխիթարէ՝ մահմետական-

նութեան դէմ Քրիստոսին դիմելով, և անոր վրայ յուսադիր՝ ապագայի մը ակնկալու մնալով։ Ինքը՝ խոհեմ ու զգուշաւոր մարդ, ժողովուրդն այդ հաւատքէն որ զօրութիւն մըն է, զրկել ուզած էր։ Միևնոյն ժամանակ չէր ուզած որ ժողովուրդին ձեռքը նիւթական ուժ մըն ալ դրուի, վասնզի միշտ խոհեմ և զգուշաւոր մարդ էր ինք։ Եւ ի՞նչ կ'ընէր ինքը, երբ տաճիկ մահմետականը իր գլուխն ալ ճզմեց։ Իր խոհեմութիւնը, զգուշաւորութիւնը փրկե՞ց զինքը։ Այս մտածումներով մտաւ խորհրդարանը, ուր վեց տարի յետոյ, իր աչքերուն առջև կը վերանորոգուէին տէր Յուսիկին հետ պայքարման տեսարանները։ Գեղացի տէրտէրը անշուշտ իր տառապանքներուն մէջ կը զօրանար այն զգացումէն թէ իբր Քրիստոսի և Ազգին զինուորը կը կռուէր։ Քաջ մըն էր, եթէ մեռնէր, բայց կը մեռցնէր ալ։

Խորհրդարանը, քիչ մը նստաւ, սուրճ մը խմեց, հարցումներ ըրաւ ու մեկնեցաւ։

Կէս օրէն առաջ աչքիլուսի սկսան գալ շատ ընտանիքներէն միայն երեք չորս հոգի, որոնց մէջ էր Օգսենտիոս էֆէնտին։ Էֆէնտին զանոնք ճաշի վար դրաւ։ Սեղանէն առաջ օղի նստան։ Գլուխները երբ քիչ մը տաքցան, Օգսենտիոս էֆէնտին կրակոտ խօսքեր արտասանեց։ Էֆէնտիին ալ յայտարարեց թէ իր մարտիրոսութեամբը ա՛լ այսուհետև ժողովուրդին պաշտելին էր։

«Աչք ամենցուն ի քեզ յուսան», ըսաւ։

Կամաց կամաց լեզուները բացուեցան և հիւրերը փափաքեցան գիտնալ թէ ինքը ի՞նչ ըրած էր որ զինքը ձերբակալեր, բանտարկեր ու դատապարտեր էին։

— Մեծ ի՞նչը փնտռենք, հարցուց խնդալով ոսկեդարեան գրաբարին ներկայացուցիչը։

— Մենծ «Հ» փնտռեցէք, Օգսենտիո՛ս էֆէնտի, պատասխանեց տանտէրը։

Այս խորհրդաւոր հարցուպատասխանին բացատրութեան մը պէտք ունի։

Հայրապետ էֆէնտին կարդացած էր ֆրանսերէնէ թարգմանուած բոլոր վէպերը։

Մասնաւորապէս միտքը պահած էր Ֆրանսացի ռոմանիկանապետի մը այն համոզումը թէ ամէն ծանր դէպքի մէջ փնտռելու է կինը։ Փնտռեցէք մեծ Յ-ն։ Մեծ Յ ըսելով կը հասկնար յեղափոխութիւնը, բառ մը զոր ամբողջութեամբ բերանը առնելու չէր համարձակեր։ Ամէն չարիքի պատճառը մեծ Յ-ն էր։ Հիմակ Օգսենտիոս էֆէնտին քարը տեղը կը դնէր։ Իրեն բանտարկութեան համա՞ր ալ մեծ Յ փնտռելու էր։ Էֆէնտին ճիշդ պատասխանը տուաւ, «փնտռեցէք մեծ Հ-ն ըսելով։ «Մեծ Հ» Հայն էր. փնտռեցէք Հայը, փնտռեցէք հայութիւնը ամէն ձերբակալման մէջ։ Էֆէնտիին դիտողութիւնը հիւրերուն չատ հաճելի անցաւ։ ճիշդ կացութիւնը կը պատկերացնէր։ Ամէն Հայ կը բռնուէր, կը բանտարկուէր, կը սպաննուէր, վասնզի հայ էր։ «Փնտռեցէք մեծ Հ-ն» ա՛լ անկէ ետքն ալ կարգախօս մը եղաւ։

Ու էֆէնտին իր կարգին ինքն ալ քարը տեղը դնել ուզելով, խօսքը հայկաբան էֆէնտիին ուղղեց ու ըսաւ.

— Օգսենտիոս էֆէնտի, Սողոմոն իմաստունը սխալեր է։ Ա՛յլ դարք, նո՛յն բարք։ կը հասկնա՞ս ետ։

Ակնարկութիւնն էր վեց տարի առաջ տէր Յուսիկին վրայ յարձակման միջոցին, Օգսենտիոսի այն պատգամ խօսքերուն թէ «ա՛յլ դարք, ա՛յլ բարք», զոր ո՛չ ըսողը գիտէր թէ ո՛րմէն էր և ո՛չ ալ լսողը։

— Ա՛յլ դարք, նո՛յն բարք, կը հասկնա՞ս Օգսենտիոս էֆէնտի, կը կրկնէր տանտէրը։ Եւ հասկցուց թէ դարերը փոխուած էին, բայց բարքերը ո՛չ։ Տաճիկները մնացած էին այնպէս տաճիկ, ինչպէս քանի մը դար առաջ։

Ոտքի ելան, սեղանատունն երթալու համար։ Էֆէնտին կարծես հարցնելու բան մը ունէր ու կը վարանէր։ Վերջապէս, հայկաբանին դառնալով ըսաւ.

— Խօսքը խօսք կը բանայ։ Ձանըմ, Օգսենտիոս էֆէնտի, տեսնօք հոս ղարիպ տէրտէր մը եկաւ, տաք գլուխ մէկը, բօհաճ անուանով գեղէ մըն էր, իր անունն ալ միտքս չի գար...։

— Հա՛, սա Տոմուզգեղցի տէր Յուսիկը, պատասխանեց Օգսենտիոս էֆէնտին։

— Ծի՛շդ ան։ Ատ խեղճ մարդը տոքէն էնկլերի բըռնուեր և բանտարկուեր է եղեր։

— Այո՛, շատ բան քաշեց, Աքեա աքսորուեցաւ։

— Ետքէ՞ն։

— Ետքէն, 1895ի ներխալներուն մէջ մեռաւ։

— Խե՛ղճ մարդ։ Դեռ Աքեա՞ է։

— Ոչ։ Տեղապահ սրբազանը իր պաշտօնավարութեան առաջին օրերը անոր և ուրիշներու համար բարեխօսեց։ Ազատուեցան։

— Աղէ՛կ, աղէկ։ Հիմակ ո՞ւր է, երկի՞րն է։

— Ո՛չ հոս կ՚սպասէ, երկիր երթալու համար։ Գարակէօմրիւկի ժամը զրկուած է։ Անգամ մը գացի տեսնուեցայ հետը։

Խօսելով սեղանատուն գացեր էին, էֆէնտին աւելի զուարթ կ՚երեւար։ Ուրախ ճաշ մը ըրաւ, կատակաբանելով։ Օգսենտիոս էֆէնտիի տուած լուրը իրեն շատ հաճելի եղած էր։

ԺԴ.

Ա՛լ իրիկուն էր, տէր Յուսիկ հանգստանալու պատրաստութիւններ տեսնել սկսաւ։ Պանդուխտ տէրտէրոջ խուցին մէջ, որ ժամուն բակին վրայ կը նայէր, իբր կարասի մեծկակ մինտեր մը կար, երկայն բարձով մը, ու փայտէ ճերմակ սեղան մը և երկու պարզ աթոռ։

Ամէն օրուան սովորութեանը համեմատ, ղարիպն իր անկողինը՝ որ անկիւն մը կը մնար՝ բացաւ, երկնցուց, թօթուեց, շտկեց։ Ցեռոյ պզտիկ մանղալին մէջ քանի մը ածուխ ալ աւելցուց, և կրակին վրայ գետեղեց պուտկը, որ սոխով լուբիա կը պարունակէր, օրը պա՞ք ըլլալուն։ Սեղանին վրայ կարգի դրաւ պնակը, դգալը, պատառաքաղը, հացը, ջրին սրուակը և գաւաթը։ Քարիւղի լամպան ալ մաքրեց, պատրաստեց, լուցկիի տուփն ալ քովը դրաւ, աթոռը պատուհանին առջեւ քաշելով, ժամագիրքը առաւ, իրիկուան աղօթքները կարդալու։ Քիչ մը ետքը խուցին դուռը բացուեցաւ։ Ժամկոչն էր, որ ետ դառնալով գնաց՝ սանդուխին գլուխը սպասողի մը ըսաւ.

— Հրամմեցէք, հոս է։

Տէրտէրը աթոռէն ելաւ։ Դրսէն մէկը կուգար, քանի մը քայլ անոր ընդառաջեց։ Եկողը ներս մտաւ, դուռը գոցեց. քահանան, վախնալով՝ ետ ետ գնաց, պատին կռթնեցաւ։ Այցելուն իր առջեւն էր, ֆէսը հանած, և ծռած՝ ձեռքը կը քաշէր համբուրելու։

— Ես քեզ մեղա՜յ, տէ՛ր հայր, ես քեզ մեղայ մըրմընջելով։

— Ամէնքս Աստուծոյ մեղայ, օրհնա՜ծ, ամէնքս Աստուծոյ մեղայ, աղաղակեց տէրտէրը այլայլած ձայնով։ Ու յանկարծածին յուզմամբ այցելուին ճակատը քաշեց պագաւ։

Երկուքն ալ թաշկինակնին հանեցին, աչքերնին սրբեցին, ու րոպէ մը իրարու դէմ կեցած, մեծ խոնջութենէ մը թեթեւցած սրտով։ Տէրտէրը աթոռին մէկը բերաւ Հայրապետ էֆէնտիին հրամցուց, միւս աթոռն ալ ինքը առաւ։ Ու դէմ առ դէմ նստան։

— Է՛, նայինք ընտո՞ր էք, հարցուց էֆէնտին խանդաղատանքով։

— Փա՛ռք Աստուծոյ, ողջ առողջ ենք, ի՛նչ ըլլալնիս յայտնի է։ Ազգին վիճակին ամէնքս ալ բաղդակից ենք։

— Գիտեմ, տէր հայր, գիտեմ, ազգին համար չատ բան քաշեցինք։ Աստուած վարձահատոյց ըլլայ։ Զարչարանքը, նեղութիւնը ամէնուս համար ալ է։ Աստուծով ամէն բան կը չակուի։

Էֆէնտին «ամէնուս համար է»ին վրայ թեթեւ մը շեշտեց։ Անդրադարձաւ որ քահանան կը զգուշանար իրեն բանտարկմանը ո՛եւէ ակնարկութիւն ընելէ։ Անշուշտ չէր ուզեր զինքը պզտիկ ձգել իր անցեալ անթարտաւանութեանը համար։ Բայց ինքը վիրաւոր էֆէնտին սփոփանքի կարօտ էր. ուստի խօսքը ինքը բացաւ։

— Այնպէս է, տէր հայր, այնպէս է, ամէնքս ալ ազգին բաղդակից ենք։ Մեր գլխուն ալ չատ բան հկաւ։

Լսեցի, էֆէնտիս, լսեցի, պատասխանեց տէր հայրը

անկեղծ վշտակցութեամբ։ Ի՞նչ ընենք, ամէնքս ալ Հայ ենք։ Մեր պատմութիւնը ցոյց կուտայ որ այս անօրէն մահմետականները միշտ մեր մեծերուն գլուխը կ'ուզեն ուտել։ Անշուշտ Յուչիկներուն մէջ կրակի տարուան աղէտը կարդացեր էք։

— Կարդացեր եմ, տէր հայր։

— Ին առաջ մեր քաջ նախարարները այրեցին, որպէսզի անոնէր անաիրական ժողովուրդը դիւրութեամբ կոտորեն։ Միշտ միևնոյն քաղաքականութեան հետեւած են։

Այս միջոցին տէր Յուսիկ տեղէն ելաւ, սուրճ պատրաստելու. էֆէնտին թող չէր տար որ նեղութիւն քաշէ։ Բայց դուռը բացուեցաւ. ժամկոչը երկու սուրճ կը բերէր։ Տէր Յուսիկ ներողութիւն խնդրեց, որ սիկար չի կրնար հրամցնել, վասնզի ինքը ծխող չէր։ Էֆէնտին հատ մը գրպանէն հանեց, ու սուրճը խմելով, խօսակցութիւնը չարունակեց։

— Է՛, նայինք, տէր հայր, երբ՞ կը մեկնիք, հարցուց։

— Շիտակը, էֆէնտի, որոշ բան մը չեմ գիտեր։ Մօտերս նոր Պատրիարք պիտի ընտրուի, կ'ըսեն։ կը յուսամ որ Սրբազանը ամէն դիւրութիւն կ'ընծայէ։ Բացակայութիւնս չատ տարի տեւեց, ժողովուրդը կը սպասէ։ Ընեւլիք չատ բան կայ։

— Ինչպէս, իմացա՞ք բան մը, ձեր գեղն ալ դէպք պատահե՞ր է, չատ դժբաղդութիւններ տեղի ունեցե՞ր են։

— Ա՛ս մասին վտառք Նախախնամութեան, էֆէնտիս, լսեցի որ մեր գեղը անփորձ մնացեր է։

— Ինչ կ'ըսէք, ատ ի՛նչ հրաշք է։

— Էֆէնտի, միակ պարզ հրաշք մը չէ։

— Հապա՞։

— Մեր տղաքը ժամանակին խելք ըրեր են ու քանի մը հրացան առեր պահեր են, քիչ մըն ալ զինավարժութիւն սորվելով։ Յուժանը դրսէն մեր գեղին վրայ յարձակումի ըրած ատենը, տղաքն ալ անոնց վրայ կրակ կը բանան և թշուառականները լեղապատառ կը փախչին։ Երիտասարդները անոնց հետեւէն կը վազեն և ուրիշ հայ գեղերու ալ օգ-

նութեան հասնելով՝ զանոնք ալ փրկեր են։ Ա՜խ, էֆէնտիս, եթէ ամէն քաղաք ու գեղ ալ ասանկ նախաձեռնութիւն ունեցած ըլլար, բանիկ մը չէր պատահեր։

Այս տեղեկութիւնը լսելուն՝ էֆէնտին պահ մը մտախոհ լուռ մնաց։ Կը հասկնար թէ «ժողովուրդի խոհեմութիւն»ը զէնք ունենալու և զինավարժութեան մէջ կը կայանայ։ Հետաքրքրութիւնը արթնցաւ, և աէր Յուսիկէն քանի մը տեղեկութիւններ ուզեց. կը զարմանար թէ անծանօթ գեղի մը մարդիկ ի՛նչպէս եղեր է որ կրցած են հեռաւոր ապագան նախատեսել։

Քահանան համառօտակի մը պատմեց տարիներէ ի վեր տեսնուած պատերազմութիւնները, բայց առանց ինքզինքը մէջը խառնելու, ամէն ինչ երիտասարդներուն կազմած ընկերութեան վերագրելով։

— Հէ՛յ, հէ՛յ, ըսաւ էֆէնտին, մենք ալ հա՞յ ենք եղեր, մենք ալ բա՞ն գիտենք եղեր, իրր թէ ազգին մէջ կարեւոր դեր մը ունէինք։ Ժողովուրդը ինքը իր գլխուն, մենէ աւելի ալէկ գիտէր թէ խոհեմութիւնը ի՛նչ ընել կը պահանջէ։

Ազդեցիկ այդ Հայը իրեն պատահած դէպքէն ի վեր ջղային գրգռման մէջ էր։ Իր դառնացած սիրտը բանալու և խոստովանելու անդիմադրելի պէտք մը կը զգար։ Հոգին տանջող ցաւը դուրս տուաւ։ Տէր Յուսիկ ըմբռնելով չախչախուած մեծատունին հոգեբանական վիճակը, չուզեց զանիկա չլսաւել։ Ընդհակառակը՝ չանաց զօրացընել այդ հոգին, կազդուրել, վհատումէ փրկել։ Հայրապետ էֆէնտին ուժ մըն էր, զոր չէզոքացման վտանգէն հարկ էր փրկել։ Ապագային պիտի կրնար իրենց օգտակար ըլլալ։ Տէրտէրը իր նախկին հակառակորդը իր խուցը, այսինքն իր տոքը տեսնելէ ի վեր՝ այս մտածութիւնը ունեցած էր և ըստ այնմ կը խօսէր։ Ուսաի անոր յուսահատական վերջին յայտարարութիւններուն պատասխանեց.

— Էֆէնտի, այդպէս մի՛ ըսէք։ Այն բոլոր Հայերը որ իրենց ազգը կը սիրեն ու անոր օգուտը կը փափա-

քին, անոնք ամէնքն ալ միեւնոյն կերպով չեն կրնար մտածել։ Ո՞վ կրնայ ապագան ճիշդ նախատեսել։ Ու յետոյ, ազգերնիս անանկ վիճակի մը մէջ է որ տեղ մը օգտակար սեպուած գործը ուրիշ տեղի համար կրնայ վնասակար ըլլալ։ Ու ինչ որ քաղքի մը կործանման պատճառ կը դառնայ՝ ուրիշ քաղքի մը փրկութիւնը կ'ըլլայ։ Իրաւ է որ մեր գեղը օ՛եւէ աղէտ չպատահեցաւ, շնորհիւ ժողովուրդին զէնքերուն, բայց լսեցինք որ հոս Օրթագեղ ալ բան մը չէ պատահած։

— Չէ՛, փա՛ռք Աստուծու, հոս ալ, մէկուն քիթը չարիւնեցաւ, պատասխանեց Օրթագեղի խնամակալը զգացեալ համեմատութեամբ։

— Բայց Օրթագեղ ալ զէնք չի գործածեցիք, չարունակեց տէրտէրը։ Այդ թաղն ալ հրամանքներուդ զգուշաւոր հեռատեսութեամբը փրկուեցաւ։ Կը տեսնենք թէ տեղ մը քաղաքագիտական վարմունքը կրնայ օգտակար ըլլալ, ուրիշ տեղ մըն ալ զէնքի վարմունքը։ Ամէն միջավայրի Հայերը իրենք իրենց կացութեանը համեմատ հոգալու են ինքզինքնին։

Հայրապետ էֆէնտին որքան աւելի մտիկ ընէր, տէր Յուսիկը, այնքան աւելի կը սիրէր զանիկա։ Կը հասկնար թէ այդ Հայաստանցին ոչ միայն զօրաւոր նկարագրի տէր խելացի մէկն էր, այլեւ շա՛տ փափկանկատ։ Անոր խօսքերը թեթեւցուցին սրտին վրայի ծանրացած բեռ ։ «Ա՜խ, կը մտածէր ինքնիրենը, եթէ սանկ շատ տէրտէր ունենայինք, ազգը ա՛լ ի՞նչ կ'ուզէր»։ Ու նոյն րոպէին, տէրտիրոջ խօսքերուն տպաւորութեանը ներքեւ, որոշեց ազգին՝ տէր Յուսիկին պէս քահանաներ պատրաստելու համար ամէն ջանք ընել։ Այս որոշումը նոր հոգի տուաւ իրեն. մէկէնիմէկ զինքը նոր մարդ ըրաւ։ Իր կեանքը մեծ նպատակ մը ունէր։ Անցեալը անցած էր, նայելու էր ապագային։ Իր խորհուրդները րոպէաբար ցոլացեր էին տէրտէրին խօսքերուն՝ իր մտքին տուած զարկերէն:

Մութը կը կոխէր: Հիւրը տաքի ելաւ մեկնեցաւ:

— Տէր հայր, ըսաւ, թերեւս երկար առեն ա՛լ չտեսնուինք։ Աստուած բարի ճամբորդութիւն տայ։ Երկիրդ եթէ բանի մը պէտք ունենայ, Պատրիարքարանին միջոցաւ ինծի հաղորդէ, պէտք եղածը ընեմ։

— Աստուած պակաս չընէ, էֆէնտի։

Ու էֆէնտին յառաջացաւ դէպի տէրտէրը, և անոր ձեռքերը համբուրելու համար քաշած առենը, իր գրպանէն պզտիկ քսակ մը հանեց, մէջը լեցուն ոսկի, և քահանային ձեռքը դնել ուզեց։ Անիկա ետ ետ գնաց։

— Կ՚աղաչեմ, էֆէնտի, նեղութիւն մի կրէք։ Ես բանի մը պէտքութիւն չունիմ։ Ուրիշ աւելի նեղութիւն ունեցողներ կան։

— Չէ՛ տէր հայր, չէ՛. ա՛ռ, աս քեզի համար չէ։

Ու ծանր, խորհրդաւոր ձայնով մը ցածկսկ, աւելցուց.

— Ժողովուրդիդ համար վառօդ, հրացան գնէ։ Խոհեմութիւնը զէնքին մէջն է։ «Որ ո՛չ սուր առցէ, սրով անկցի»։

Տէրտէրը նուէրն ընդունեց, և էֆէնտիին երեսը նայելով՝ ժպտուն.

— Աս կարմիր ժամուց է, ըսաւ։

Ու երկուքին աչքերն իրարու հանդիպեցան։ Անոնց մէջ կը վառէր հայ ազգասէրին ու հայ հարուստին հազար տարուան առելութիւնը մահմետական թշնամիին դէմ։

Վ Ե Ր Ջ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ «ԷՏՎԱՆ» ԹԻՒ 23

Թիւ	1	Յ. Թումանեան	ԱՆՈՒՇ (Սպառած)	Գին	75	Լ.Գ
»	2	Ա. Ծառուկեան	ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԵՐԵՒԱՆ	»	200	»
»	3	Ա. Իսահակեան	ՍԱՍՄԱՑ ՄՀԵՐ	»	100	»
»	4	Պ. Դուրեան	ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ ԵՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐ (Սպառած)	»	125	»
»	5	Մ. Իշխան	ԵՐԵՔ ՄԵԾ ՀԱՑԵՐ	»	150	»
»	6	Դ. Վարուժան	ՀԱՐՃԸ	»	75	»
»	7	Յ. Շիրազ	ՌՈՒՍԹԱՒՅԻ ՇՈՒԹԱՆ ԵՒ ԹԱՄԱՐԸ	»	75	»
»	8	Սայաթ-Նովա	ՏԱՂԵՐ (Սպառած)	»	150	»
»	9	Ա. Իսահակեան	ԱՔՈՒ ԼԱԼԱ ՄԱՀԱՐԻ	»	75	»
»	10	Յ. Թումանեան	ԱՆՈՒՇ (Բ. տպագրութիւն)	»	75	»
»	11	Վ. Տէրեան	ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ	»	100	»
»	12	Ե. Չարենց	ՀԱՏԸՆՏԻՐ	»	250	»
»	13	Մ. Մեծարենց	ԾԻԱԾԱՆ-ՆՈՐ ՏԱՂԵՐ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ	»	200	»
»	14	Վ. Թէքէեան	ՀԱՏԸՆՏԻՐ	»	150	»
»	15	Ինcրա	ՆԵՐԱՇԽԱՐՀ	»	300	»
»	16	Սիամանթօ	ՀՈԳԵՎԱՐԲԻ ԵՒ ՅՈՅՍԻ ՋԱՀԵՐ — ԿԱՐՄԻՐ ԼՈՒԻՐԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄԷՍ — ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՐԱՒԷՐ — ՍՈՒՐԲ ՄԵՍՐՈՊ	»	300	»
»	17	Յ. Շիրազ	ՍԻԱՄԱՆԹՕ ԵՒ ԽԱՋԷՋԱՐԷ	»	100	»
»	18	Ա. Իսահակեան	ԻՄ ՅՈՒՇԵՐԻՑ	»	150	»
»	19	Վրթ. Փափազեան	ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ	»	200	»
»	20	Աւ. Իսահակեան	ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ (Ա. Հատոր)	»	300	»
»	21	Աւ. Իսահակեան	ԱՐՁԱԿ ԷՋԵՐ (Բ. Հատոր)	»	300	»
»	22	Յ. Պարոնեան	ՄԵԾԱՊԱՏԻԻ ՄՈՒՐԱՑԿԱՆՆԵՐ	»	200	»
»	23	Ա. Արփիարեան	ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՑ	»	150	»

ԿՈՂՔԻ ԳԾԱԳՐԱԾ՝ ՆԵՐՍԷՍ ՊԷՐՊՈՒՏԵԱՆԻ

ԵԴՈՒԱՐԴ ՊՈՂՊԱՏԵԱՆ
EDWAN PRESS
B. P. 3261
RUE NAHR - St. MICHEL
BEYROUTH - LIBAN

PRINTED IN LEBANON

Uit de nalatenschap van de heer A.M.F. Pilikyan, 2026 p.
Eigenaar van Fa. Yeriwan, kleermakerij, Amersfoort

Գին՝ 125 Լիբ. դահեկան

Beyrooth

L

EDOUARD BOGHBADIAN
B. P. 3261
RUE NAHR - St. MICHEL
BEYROUTH (LIBAN)